

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 142
(17630)

2008 чылдың
декабрь 4,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

БУЯННЫГ АЖЫЛ-ИШ ЧАЛБЫЫЖЫН ӨЖҮРБЕС...

(Хереглекчилер кооперациязының профессионал поварлар аразына болган республика конкурсузундан репортаж)

Хереглекчилер кооперациязының турум ажил-чорудулгазын хандылар болгаш оларның социал хүлээлгезин калбартырынче угланган 2015 чылга чедир хереглекчилер кооперациязының хөгжүлдезининг Концепциязын болгаш эртем-практиктиг конференциязының сүмелерин херек кырында боттандылар, көдээ чурттакчы чоннуң хандырылганын экижидер, хереглекчилер кооперациязының ажилдакчыларының профессионал деңгелин бедидер сорулга-биле республиканың Хереглекчилер эвилелининг баштаар чери «2008 чылда Тыва Республиканың хереглекчилер кооперациязының эң тергин повары» деп республика конкурсузун эрттирер шиитпирни хүлээп алган турган. Ынчангаш ону бо чылдың декабрь 2-де «Интекс» кызыгаарлаттынган харысалгалыг эштежилгениң баазазынага организастап эрттирген.

Конкурстуң кол сорулгазы — профессионал мергежилди сайзыраңгайжыдар, чурттакчы чоннуң культурулуг болгаш шынарлыг хандырылганын экижидер, бот-боттарын деткижи, арга-дуржулга солчуру, тыва национал аш-чемни белеткээрининг национал чаңчылын негдери болуп турган.

Бо конкурсту эрттирерининг чурумун ажилдап кылып турган аш-чем талазы-биле технологтар конкурстуң киржикчилеринге кончук нарын негдери тургускан. Бир дугаарында, ону беш чада-биле эрттирер кылдыр тургусканы болур. Ийи дугаарында, борта онза-лап демдегеп каар чүүл болза, конкурстуң жюризиниң кончук шыырак кылдыр тургускан. Оон даргазы хереглекчилер кооперациязының Сибирь университетининг башкызы, экономика эртемнерининг доктору Олег Ануфриевич Иценков болуп турар. Оралакчызы ол-ла университеттин хөй-ниитининг чемненилгезининг технологиязы кафедраның эргелекчилерининг оралакчызы, техниктиг эртемнерининг кандидаты Ирина Петровна Ключева база Новосибирск хоорайдан келген мастер профессионал Денис Александрович Бабицев болгаш республиканың Хереглекчилер эвилелининг баштаар черининг даргазы Вадим Чижачев Ооржак, ТР-ниң Туризм болгаш сайгарлыкчы чорук талазы-биле агентилелдин хөй-ниитининг чемненилге килдизининг специалисти Хенчи-Кара Дардашович Менги олар жюрииниң кежигүннери болган.

Конкурска республиканың аңгы-аңгы хереглекчилер кооперацияларын төлээп, 8 повар профессионалдар киришкен: олар — С.Э. Монгуш («Интекс» КХЭ), Г.З. Чернышева (Каа-Хем кожпозу), Т.М. Самохина (Хову-Аксы сельпозу), Ш.Ш. Ооржак (Чадаана хоорпозу), В.М. Нордуп-оол («Чаа-Хөл» КХЭ), С.Ю. Сайгы (Эрзин кожпозу), М.Ш. Монгуш (Кызылдың экономика болгаш эрге-хоой-лу техникуму, конкурска киржип турар чаңгыс эр повар), С.К. Иргит (Мугур-Аксы сельпозу).

Конкурстуң байырлыг ажилдышкынына республиканың Хереглекчилер эвилелининг баштаар черининг даргазы В.Ч. Ооржак, конкурстуң жюри даргазы О.А. Иценков конкурстуң киржикчилеринге байыр чедиргеш, боттарының профессионал мергежилин бедик деңгелге көргүзүп бадыткаар талазы-биле чагыс-сүмезин берген.

Конкурстуң бирги чадазы киржикчи бүрүзү бодун таныштырып, киржикчилерге байыр чедирер талазы-биле шылгалдадан эгелээн. Борта Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунуң төлээзи, М.Ш. Монгуш шылгараан, ийиги черни Каа-Хем кожпозун төлээп келген Г.З. Чернышева алган, үшкү черде Хову-Аксы сельпозунуң төлээзи Т.М. Самохина.

Конкурстуң ийиги чадазы «Кара хааржак» аргазы-биле салат белеткээри. Повар бүрүзү саладын чүнүң-биле канчаар кылганын тайылбырлаар, оон соонда жюри кежигүннери амзап, чип тургаш үнелелдин демдээн салыр. Кончук нарын болур чорду. Маана С.Э. Монгуш («Интекс» КХЭ) бирги черни алган, ийигизин С.Ю. Сайгы (Эрзин), Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунуң төлээзи Мерген Шыдарович борта үшкү черге келген.

Конкурстуң үшкү чадазы дыка солун болган. Кулинария аш-чемин болгаш кылыгыларын делгээн конкурс. Мында кандыг аш-чемни чок дээр боор. Хөөрем кижжи болза, чүгге кижжи караа чок деп болур. Эрзин кожунуң төлээзи тыва национал аш-чемниң 13 аңгы хевирлерин делгеп салгаш, жюриини шуут-ла кайгаткан. Ында чүнү чок дээр курут, ааржыдан эгелээш, семис хойнуң ужазына чедир бар. Жюриининг даргазы О.А. Иценков ол столду болгаш Каа-Хем кожпозу-нуң аш-чем делгеп салган столун көрүп тургаш: «Кайгамчык байлак оранда чурттап чоруур-дур, силер» дээн. Борта Эрзин бирги черни алган, Каа-Хем ийиги черге келген.

Шеңе Ооржак — тишлекчилериниң бирээзи (Чадаана хоорпозу).

Дөрт дугаарында, чылыг чемни белеткээринге келген. Борта М.Ш. Монгуш (Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникуму) база катап бирги черге келген. Ийиги черни эң ыраккы Мөңгүн-Тайга сельпозунуң төлээзи С.К. Иргит алган. Бо аныяк кыстың кылып алган аш-чемин жюри мурнунга тайылбырлап чугаалап турары безин онзагай. Конкурсунг киржикчилерининг эң-не аныяа ол. Үшкү черни Ш.Ш. Ооржак (Чадаана хоорпозу) биле С.Э. Монгуш («Интекс» КХЭ) алганнар.

Кончук нарын ажил конкурстуң жюриининг мурнунга турган. Кылган аш-чеминиң шуптузун амзап чир, оон үнелелди бээр. Конкурска киржип келген повар бүдүн хереглекчилер кооперациязының коллективин төлээп келген болгаш, канчап багай аш-чем эккээр деп. Ынчангаш түнелди үндүреринге олар бергедежип турган боор деп бодаар мен. Эки чүве чүл дээрге жюри кежигүннери кымга-даа хамаарылга чок бедик мерге-жилдиг специалистер. Олар кандыг конкурска киришпээн деп, ынчангаш жюри талазы-биле кандыг-даа хомудал турбаан.

Сөөлүндө столду канчаар делгээн конкурстуң киржикчи бүрүзү тайылбырлап чугаалады. Канчаар-даа каастап дерип алган кижилер бар. Борта Мерген Шыдарович жюри кежигүннерининг салган айтырылганын тодаргай харыыны берип тургаш база катап шылгарап үндү.

Конкурсту организастап эрттирер турарының дугайында ТКУ-нуң технология болгаш сайгарлыкчы чорук кафедрасының эргелекчизи, экономика эртемнерининг кандидаты, аш-чем талазы-биле технолог Валерияна Тараачиевна Ликтан мынчаар чугаалады:

— Бистиң республикага бир дугаар организастап эрттирер турар конкурс-тур, ол хиреде дыка бедик деңгелде эртип тур. Белеткелди баш бурунгаар шынарлыг чорутканындан, киржикчилеринг белеткели черле эки-дир. Ылаңгыя Эрзин кожпозу, Чадаананың хоорпозунуң белеткели дыка шынарлыг-дыр деп көрүп тур мен. Бо конкурсту эрттирерининг чурумун

билдирерининг чурумун (Уланчызы 2-ги арында)

СТУДЕНТИ- ЛЕРГЕ — ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ СТИПЕНДИЯЗЫ

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының стипендияларын республиканың-даа, соңгаар хоорайларда-даа өөренип турар эң эки өөредилгелиг болгаш эң идепкейлиг студентилер 2009 чылдың январь 1-ден эгелеп ап эгелээр.

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың ноябрь 17-де №691 доктаалы-биле Россияның Москва, Санкт-Петербург болгаш өске-даа хоорайларында өөренип турар эң тергин 20 студентиге, Тывада дээди эртемни чедип ап турар 6 студентиге, тускай ортумак болгаш ортумак профессионал өөредилге черлерининг 6 студентизинге тускай стипендияны республиканың бюджетинден аңгылап бээрин бадылап каан.

ТР-ниң Чазак Даргазының тускай стипендиязын бо чаа өөредилге чылының бирги семестрининг дургузунда эң тергин өөредилгелиг болгаш Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезининг айтырылганын шиитпирлээринге хамаарышкан эртем-шинчилел ажилдарына, чогадыкчы конкурстарга, фестивальдарга тиилээнин шыңзыткан тускай дипломнарлыг болгаш чырыкче парлап үндүрген ажилдарлыг студентилер алыр аргалыг.

Дээди өөредилге черлеринде өөренип турар студентилеринг стипендиязының түңү 3 муң рубль, тускай ортумак болгаш ортумак профессионал өөредилге черлерининг студентилериниң — 2 муң рубль болур болгаш ону чаңгыс семестр дургузунда төлээр.

Чазак Даргазының тускай стипендиязын алыр ажык конкурсту республиканың массалыг информация чепсектеринге чарлаар. Аңаа киржир билдирешкин хевирлиг документилерни Чазак комиссиязынче кирип турар яамыларның, ведомстволарның болгаш инвесторларның кежигүннери сайгарар.

Россия Федерациязының яңзы-бүрү хоорайларында өөренип турар студентилеринг хөй-ниити каттыжышкыннарының ажил-чорудулгазын дүүштүрери-биле Чазак кежигүннерин оларга быйыглаан.

«Тува - Онлайн» медээ агентилели.

БУЯННЫГ АЖЫЛ-ИШ ЧАЛБЫЫЖЫН ӨЖҮРБЕС...

Конкурстун тиилекчизи Мерген Монгуш.

Хову-Аксы сельхозунуң төлөзү Татьяна Самохина.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

ажылдап кылырынга бодум кирип турдум. Ынчангаш бо конкурсту чаңгыс чылын эрттиргеш соксап кагбайн, чыл санында эвес-даа болза, ийи азы үш чыл болгаш эрттир турарын күзээр-дир мен.

Бо эртемденниң чугаазынга мен база каттыжар кижил болдум. Конкурс нарын-даа болган, а оон

киржикчилериниң белеткели дыка шыырак болганын жюри кежигүннери түннелин үндүрүп тургаш база демдегеп чугааладылар.

Конкурс колдуунда бүдүн хүн иштинде үргүлчүлээш, кежээ орайтай бергенде доозулган. Бедик деңгелдиг жюри түннелин үндүрүп келген соонда, чаңгыс эр повары-выс Мерген Шыдарович Монгуш

(Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникуму) конкурстун тиилекчизи болуп шылгарал үнгөш, бирги чергениң диплому болгаш 12 муң рубль-биле шаңнаткан. Каа-Хем кожпозунуң төлөзү Гульнара Зулунбаевна Чернышева ийиги черни алгаш, ийиги чергениң диплому болгаш 8 муң рубль-биле шаңнаткан. Үшкү черни Саида

Ювувевна Сайгы (Эрзин кожпозу), Салбак Эртинева Монгуш («Интекс» КХЭ) алгаш, үшкү чергениң диплому болгаш 5-5 муң рубль-биле шаңнатканнар.

Номинациялар аайы-биле шаңналдар база хөй болган. Ылаңгыя Эрзин кожпозунуң тыва аш-чем делгээн столу тускай шаңналга төлөтүг болган. Бо столду көрүп тургаш, «тыва чон дыка-ла тодуг, чоргаар-дыр бис» деп бодап кижиниң бажынга төрүттүнүп келир чорду.

Конкурстун эрткен кысказы-биле чугаалап бээрин жюриң даргазы Олег Ануфьевичден диледим:

— Конкурсту бедик деңгелге

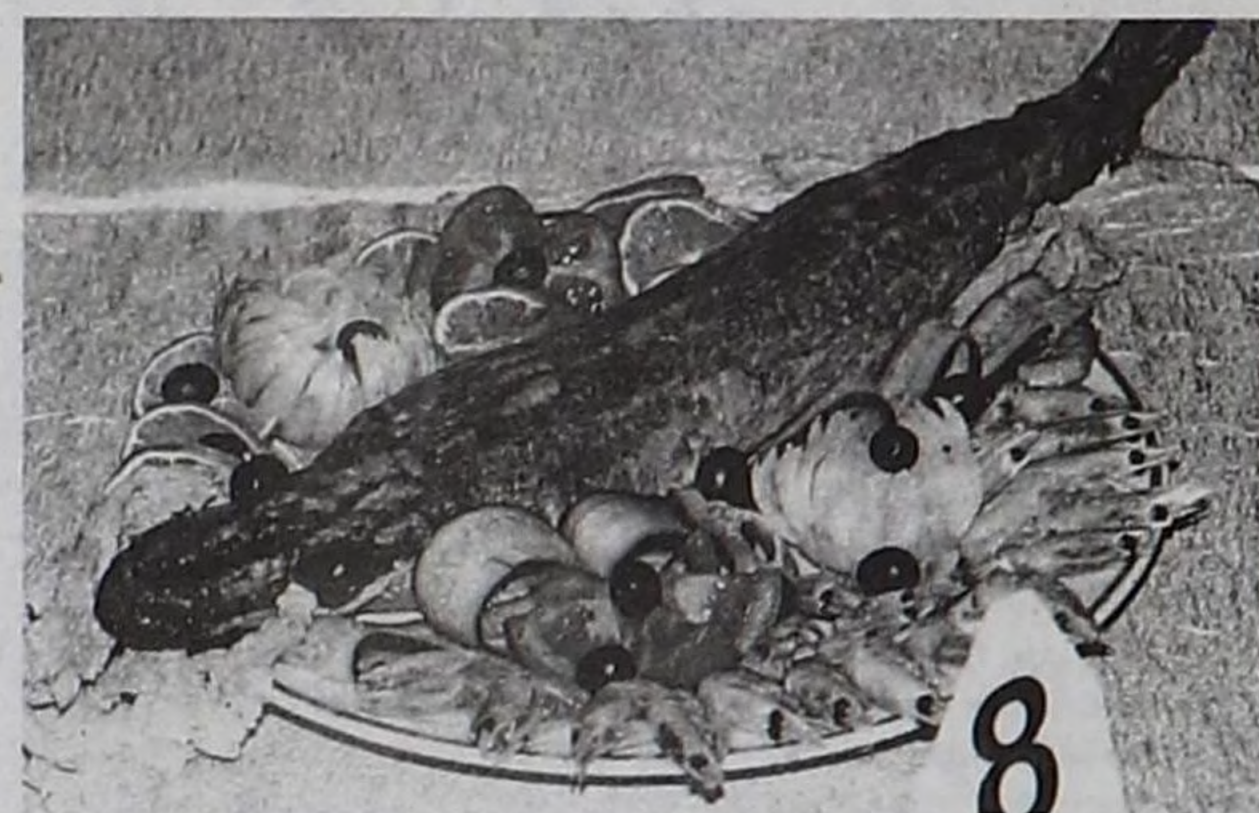
организаптап эрттирер дээш республиканың Хереглекчилер эвилелиниң баштаар чери улуг ажылды кылып чорутканын демдеглээр бодадым. Поварларның конкурска салган аш-чеми шынар талазы-биле шуут-ла онзагай-дыр. Тыва национал аш-чемни көргөш, магадап ханмадым. Кайгамчык байлак чер-дир, кончуг бай чон-дур силер — дээш, өөрүшкүзүн магадап ханмас чугаалаар эртемден болду.

Делгеп каан аш-чемни көрүп турарга, ында чүнү чок дээр боор. Ол аш-чемден Тываның арны көстүп турган деп чугаалап болур.

Түннелинде чүнү чугаалап болурул дээрге эки чүлдү эгелеп алгаш, ону эчизинге чедирерин республиканың Хереглекчилер эвилелиниң баштаар черинге күзээр-дир мен.

Сергей ХЕРТЕК.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Каа-Хем кожпозунуң төлөзү Гульнара Чернышеваның кылган салдаы.

Республика амыдыралындан

«Спортчу элита—2008»

Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт агентилелиниң дыңнатканы-биле алырга, бо чылын эрттирер ужурул спортчу хемчеглерниң доктааткан планын езугаар декабрь айда спорттун кезек хевирлеринге түннел оюннарны болгаш чылдың төнчүзүнде чаңчыл болган «Спортчу элита-2008» балды эрттирерин планнап турар. Бо айда Кадык амыдырал хүнүн ам база муниципалдыг тургузугларның болгаш республиканың Чазаның ажилдакчылары деткир. Декабрь 6-да Кызылдың «Херел» спортзалында эр болгаш херэженнер аразында Тыва Республиканың хостуг хүрешке чемпионнады ажыптынар.

«Сүбедей» УСК-га декабрь 7-де республиканың инвалидтер аразында спартакиадазының ажилдышкыны болур. Декабрь 14-те дээди «Б» лиганың эр командаларының аразында хол бөмбүүнге Россияның чемпионнады эгелээр. Декабрь 20-де Өг-бүлө чылынга тураскааткан Тыва Республиканың өг-бүлелер аразында спартакиадазының түннел оюннары болур. Декабрь 27-де Тыва Республиканың Чазаның болгаш Эрзин кожунуң чыынды командаларының аразында хол бөмбүүнге, баскетболга, мини-футболга Кадык амыдырал хүнүнге тураскааткан маргылдаалар эртер. Декабрь 28-те Россияның дээди «Б» лиганың эр командаларының аразында хол бөмбүүнге чемпионнады уламчылаар. Чаңчыл болган «Спортчу элита-2008» балын Улусчу чогаадылга бажынында декабрь 19-та эрттирер.

Ажыл чок кижилериниң саны кызырлып турар

Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң 2008 чылдың тос айларының түннелдери-биле ажыл

чок кижилериниң ниити саны 20 муң кижиле болган. Бо сан эрткен чылдың көргүзүлгелеринге хамаарыштыр 17,3 хуу кызырылган болуп турар. Ажыл кылып шыдаар кижилериниң санында дүүштүр ниити ажыл чок чоруктун деннели 16 хуу. Албан езузу-биле бүртүктеткен ажыл чок кижилериниң саны 9,6 муң кижиле, а мурнуку чылда ол сан 14,9 хуу турган. Күрүнениң Чонну ажилга хаара тудар албаны 14,2 муң кижини ажыл-биле хандырган болгаш оларның саны эрткен чылдың байдалы-биле деңгелде, 98 хуу болган. 2008 чылдың январь-сентябрь айларында чонну ажилга хаара тудар органнар 12,4 муң кижини түр када ажылдар-биле хандырган, доктаамал ажылдарга 1,8 муң кижини тургускан.

Чазак доктаамал хайгааралга алыр

Россия Федерациязының Президентизи Дмитрий Медведев күрүнениң албан организацияларында, бүдүрүлгө черлеринде болгаш коммерциялыг компанияларда-даа ажылдап турар ажилдакчыларның ажыл төлөвирлерин үезинде төлөвейн баар чоруктарны болдурбазын Чазакка дааскан. Бодунуң бирги оралакчызы Игорь Шувалов-биле ол ужуражып тургаш: «Ажылдакчыларның шалың төлөвирлерин чугула кичээнге алырга албан» — деп чугаалаан. «Шак ындыг таварылгаларны бис 90 чылдарда эрткен бис, ынчангаш бо талазы-биле берге айтырылгалар бистин хамаатыларывыска аарышкылыг кылдыр дегбес болур ужурул» — деп Президент демдеглээн. Регионнар деңгелинге-даа чоннуң шалың төлөвейн баар таварылгалар тургустунуп келзе, Россияның Чазак аңаа кирип, харын-даа акша төлөвирлерин төлөзүн албадап болур болгаш айтырыгны Чазак доктаамал хайгааралга алыр.

«Тува-Онлайн» медээ агентилели.

Тыва Республиканың прокуратуразында

ХООЙЛУЖУДУЛГАЛАР КҮҮСЕЛДЕЗИН ХЫНААН

Тыва Республиканың прокуратуразының коллегия хуралы болуп эрткен, аңаа ийи айтырыгны чугаалашкан.

2007-2008 чылдарда Тыва Республиканың бойдус ажыглаар адырда чөпшээрел хоойлужудулгазының күүселдезин хынаанының түннелдерин канчаар боттандырып турарының дугайында илеткелди Тыва Республиканың прокурорунуң үндүрүг, бойдус камгалаар хоойлужудулганың күүселдезин хайгаараар талазы-биле улуг дузалакчызы Марина Рослякова кылган. Тываның бойдус курлавырларын чөптүг ажыглаары болгаш бойдусту камгалаарының айтырыглары кончуг чидии-биле тур-

густунуп турар. Бойдус курлавырларын ажыглааны дээш төлөвир талазы-биле өре бо чылдың октябрь 1-де байдал-биле алырга, 30 млн. ажыг рубль болган. Чөпшээрел органы берген чөпшээрелдериниң дугайында медээлерни үндүрүг органнарынга чогуур хуу-саазында бербейн турар. Ынчангаш РФ-тин Үндүрүг кодекзиниң 85 чүүлүнүң негелделерин хажыткан.

Уругларның кадыын болгаш чуртталгазын камгалаар дугайында хоойлужудулганың күүселдезин

хынаанының түннелдерин херек кырында кайы хире боттандырып турарының дугайында илеткелди Тыва Республиканың прокурорунуң назы четпээннер дугайында хоойлужудулганың күүселдезин хайгаараар талазы-биле улуг дузалакчызы Светлана Чернова кылган. Мында база шийтпирлээр ужурул айтырыглар эвээш эвес. Республиканың чамдык өөредилге албан черлери арыг-шевер нормаларын күүсетпейн келгенинден ол «А» вирустуг гепатиттен аарырынга чедирген. Прокурор хыналдалары Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларында өске-даа хажыдышкыннары илереткен.

Коллегия хуралы чугаалашкан айтырыгларда айыткан четпестерни эдериниң хемчеглерин айыткан шийтпирлерни хүлээп алган.

ЮРИСТЕРНИҢ КҮШ-АЖЫЛЫН ДЕМДЕГЛЭЭН

Тыва Республиканың прокуратуразында Юрист хүнүнге тураскааткан байырлыг хурал болуп эрткен. Республиканың прокурору юстицияның 3 клазының күрүнө чөвүлекчизи Павел Бухтояров прокурор ажилдакчыларынга профессионал байырлалы-биле байыр чедирген.

Россия Федерациязының Президентизиниң 2008 чылдың февраль 4-те №110 Чарлы-биле тургусканы чаа профессионал байырлалды—Юрист хүнүн бо чылдың декабрь 3-те бир дугаар демдегеп эрттирген.

Юрист хүнү дээрге бодунуң бүгү амыдыралын Хоойлуга тураскааткан, кем-херек үүлгедиш-

киннери-биле эрес-дидим демисежип чоруур, хамаатыларның амыдыралын арыг болгаш эки кылып, хоойлунуң болгаш чөптүг чоруктун тиилээринге оларга бүзүрелди быжыглап чоруур кижилерин байырлалы болур. Тыва Республиканың прокурору Павел Бухтояров хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын, ниитилел-

дин болгаш күрүнениң сонуггалдарын камгалап, Тывага хоойлужудулганы болгаш корум-чурумну тургузарынче угланган бодунуң албан-хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседип чоруур прокуратура органнарының бүгү ажилдакчыларынга профессионал байырлалы-биле байыр чедиргеш, оларга быжыг кадыкшылды, тайбыңны, бүгү-ле эки чүүлдерни, ажылынга чедишкыннерни күзээн.

РФ-тин субъектинин прокурорунуң Тыва Республиканың прокуратура органнарының ажылынга шылгараан юристерни шаңнап-мактаан дужаалын хуралга номчаан.

Василий КРИВДИК, Тыва Республиканың прокурорунуң улуг дузалакчызы.

Мергежилиниң тергиини

"ХҮНЧҮГЕШТИҢ" эргелекчизи

Чечек Сереновна Монгуш дөртөн чылдарның дургузунда уруглар садигинге ажилдап келгеш, бичи чаштарны өстүрер, өөредип кижизидер херекке бүгү билин, арга-дуржулгазын, күжүн берген. Амгы үеде ол Бай-Тайга кожунунуң Кызыл-Даг суурда «Хүнчүгеш» уруглар садигиниң эргелекчизи.

«Хүнчүгеш» уруглар садигинге кире бергеш, чылыын, арыг-шеверин, каастап дерээниң чаражын, ооң утка-шынарлыын, бичи чаштарның аян-шинчилиг кеттингенин, арыг-силиин, омак-хөглүүн, кижизидикчи башкыларның эпиг-

ээлдээн кижиге магадаар, эки ажилдыг уруглар албан чери дээрзи тодаргай.

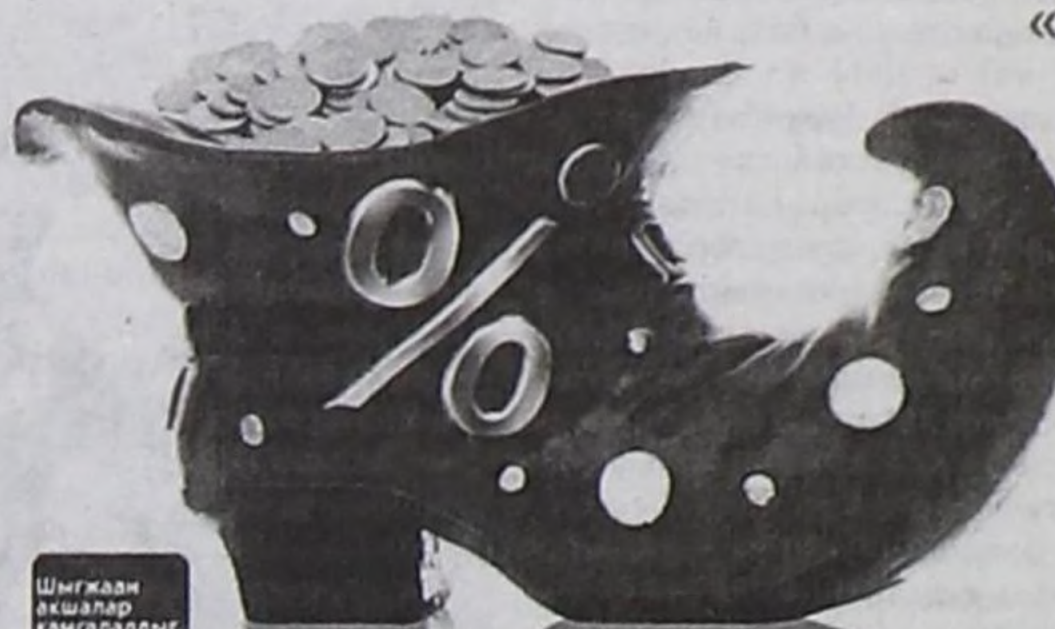
Чечек Сереновнага ужуражы бергеш, ажилын сонуургадывыс. Уруглар садигинде амгы үеде 75 чаш бар. Бодунуң херээн эки билер, даандырган ажил-херээнге сагыш-сеткилинден бердинген коллективтиң кижизидикчи башкылары, ажилдакчылары бичи чаштарны эки ажаап, өстүрүп, кижизидип, өөредип турарын, кожуунуң уруглар садиктериниң аразында мөөрейге киришкеш, чаңгыс удаа эвес бирги шаңналдыг черни ап келгенин ол чугаалады. Чылдыңна 17 хире уругну өөренири-биле школаже үдеп турар. Олар садикке төлөпиг кижизидилгени, өөредилгениң үндөзүннөрин шингээди алганы-биле шыырак билиглин көргүзүп келгеннер, школаны эки демдектерлиг доозуп турарлар.

Чечек Сереновнаның хөй чылдарда ак сеткилдиг үрө-түннелдиг күш-ажылын бедии-биле үнелеп көргөш, Тыва Республиканың Өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы хүндүлүг атты тывыскаан.

Таан-оол ХЕРТЕКТИҢ сөзү болгаш тырттырган чуруу.

Рождествога уткуштур тоолчургу хуулар

акша шыгжадыр
«Рождественский бонус»

* Недей долдурар аргалыг (эң биче түкүнден 25% эвээш эвес)
* Хууларны доктааткан салыр акша талазы-биле акша шыгжаар хуусаазы төнгөндө төлээр
* Шыгжаан акшаны азы ооң кезээн хуусаадан эрте хергелээн таварылгада, хууларны акша-хөргөңилериниң шыгжаан акша талазы-биле агар санга херек кырында турган хүннерин барымдаалал база хуусаадан эрте хергелээн хүнде Банкыда күштүг бооп турар «хергелээринге чедир» деп шыгжаан акша талазы-биле салыр акшаны барымдаалал төлээр.

Шыгжаан акшалардан эң улуг орулга*

Акшаның шыгжаан хуусаазы	Шыгжаан акшазы-ның эң биче түнү, рубль/АКШ-тың доллары, евро	Салган акшазы, чылда %		
		рубльге	АКШ-тың долларына	еврога
3 ай	15 000 / 500	9,00%	6,00%	6,00%
6 ай		10,00%	6,50%	6,50%
9 ай		10,75%	6,90%	6,90%
12 ай		11,00%	7,50%	7,50%

* Росбанкыга шыгжаан акшаларның аразына

2-01-29

Бердинген санал 2009 чылдың февраль 28-ке чедир күштүг

8-800-200-66-33

Россия иштинге доггадыр халас

www.rosbank.ru

РОСБАНК
Бүгү Россияда. Силерге.

АНЫЯКТАР КАДЫК АМЫДЫРАЛ ДЭЭШ...

Кадыкшыл хүнүнде

Ноябрь 29-та Кызылдың автоорук техникуму-нуң сургуулдары, Тываның күрүне университидиниң студентилери «Аныяктар кадык амыдырал дээш» деп кыйгы-биле янзы-бүрү лозунгуларны тудуп алгаш, Тываның Национал парыгындан Азия диптиң төвүнүң тураскаалынга чедир демонстрация, маршты организастап, боттарының үнүнге өскелерни катчырынче кыйгырган.

Медицина профилактиказының төвү, республиканың наркология диспансери, СПИД-ке удур төп, «Сайзырал» төп, «Аныяк гвардия» организациязы, Тыва Республиканың Наркохыналда талазы-биле федералдыг албаның ажилдакчыларының мурнундан Тываның чурттакчыларынга кыйгырыгны республиканың айыыл-халап медициназының парлалга талазы-биле ажилдакчызы Иван Георгиевич Бершанских номчаан:

— Наркотиктер болгаш арага бистиң амыдыралывысче ханылап, кирип-ле бар чыдар. 2008 чылдың бирги чартык чылында республиканың наркологтук диспансеринде 5083 кижиге, 1 дугаар республика эмнелгезиниң токсикология салбырында 271 кижиге арагадан хорананып азы арагадан хамаарылгалыг апарганындан эмнедип чытканын бүрүткээн. Оларның аразында өлүмнүг болушкуннар база бар. Албан езуунуң саннары ыңдыг, а херек кырында... ол саннар 2,5-3 катап улуг. Республиканың хөй эвес санныг чурттакчыларынга ол дээр-ге улуг дувуренчиг байдалды тургузуп болгу дег саннар-дыр. Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың сентябрь 26-да «Кадыкшыл хүннерин эрттирериниң дугайында»

547 дугаарлыг доктаалын деткип, херек кырында кадык амыдыралдың хемчеглери айда чүгле чаңгыс катап эвес, ажилчын коллективтерге, хөй-ниити организацияларына, школаларга, ПУ-ларга, ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринге, өг-бүлө бүрүзүнге доктаамал чоруттунар ужурулг деп санап турар бис. Ону эрттиреринге кандыг-даа доктаал-саавыр херек чок, силерниң, бистиң кадык амыдыралдың ужуру-дузанын медегер билиривис болгаш келир үеде салгалдарывыс дээш сагыш човаашкынывыс херек.

Арага садып турар черлерге хамаарыштыр шыңгы хемчег-

лерни алыры чугула. Ол бүгү хемчеглерге бистиң хамааты хүлээлгивисти ажык-кончаа сүрер чоруктан бедик кылдыр салгаш, республикавыстың кем-херек үүлгедир чорук чавырылзын, чон быжыг кадыкшылдыг, кадык салгалдарлыг болзун дээш, кады ажилдакчыларны чорударынче, аңаа кижиге бүрүзү идепкейлиг болурунче, өг-бүлелер, төрелдер чүгле янзы-бүрү дойлаашкыннарга ужуражырынче эвес, а спорт шөлдеринге ужуражырын күзеп, кыйгырып тур бис — дээн.

Кыйгырыгны номчаан соонда, чижеглей кылып алган, наркотиктер суп каан шоодай, таакпы болгаш

араганы өрттедил, бистиң амыдыралывыска оларның чедирип турар когаралы моон-биле бистен адырлыр болзун деп кыйгырган. Аныяктар ол кыйгыга улажып, «Наркотиктерге — чок!», «Арагалаашкынга — чок!» деп бир үн-биле алгыржып турдулар. Мындыг хевирлиг хемчегге эвээш-биче-даа болза, аныяктар келгеш, киришкеш барганы өөредилгиге болган деп бодаар мен. Олар моон чорупкаш, таакпызын октаптар дээрзинге бүзүрел бичи-даа болза бар.

Аныяктарның бо кыйгызынга бис база катчылыңарам, номчукчу.

Айлаң ДАРЖАА.

Тыва Республиканың
Чазаанда

КҮРҮНЕНИҢ ХАМААТЫ АЛБАНЫНЫҢ ДАҢЗЫЗЫНДА КИРГЕН

«Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында ажилдап турар кижилерни болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-дужаалдарында албан-хаакчыларны акша-биле хандыра-рының база шаңнап-мактаарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузуңуң 2-ги капсырылганын өскерилгелер кирир дугайында» ТР-ниң хоойлузуңуң төлөвилелин Чазак хуралына чүүл-дүгүнүп көргөн.

Хоойлу төлөвилелин Тыва Республиканың катап тургустунган Юстиция херектериниң талазы-биле яамыга эптеширилге судьяларының ажилын хандыра талазы-биле агентилелдин ажил-чорудулгазын дамчытканы-биле болгаш Тыва Республиканың эптеширилге судьяларының ажил-чорудулгазының эрге-хоойлузун таарыштырар сорулга-биле ажилдап кылган.

Хоойлу төлөвилелиниң чогуур капсырылганында суд хуралының секретарының болгаш суд секретарының албан-дужаалын күрүне албанының албан-дужаалдарының даңзызынга кириген. Бо хоойлу төлөвилелин хүлээп алганы республика бюджетинден немелде саң-хөө негеттинмейн турар. ТР-ниң Чазак Даргазының парлалга албаны.

Сезен чылдарның төңчүзүндө, тозан чылдарның эгизинде чурттуу иштинге эгелзэн эде тургузунуушкуну Тываны оюп эртпээн. Ооң чалгыны сагыш-сепкилдериң, нитилелди, амыдырал-чуртталганы тайбың дыжындан тургуза туртып, сергедипкен. Чокнуң бот-медерелиңиң, патриотчу миннишкиниңиң, национал чоргааралының оттуп турганы-биле чергелештир изиг далаш хөделишкинниң частырыглары, чиديرглериниң дугайында бөгүн бижип, эртем езугу-биле шинчилеп турар, шинчилээрдаа. Ол чаартылганың төөгүлүзүңүздинде хөөмей-сыгыттың «Тыва» ансамблиниң тургустунуң келгени анаа звес.

КУЗЕЛ КУШТУҢ

Ынчан хөөмөй-сыгытты «Аян» ансамблинге Кайгал-оол Ховалыг, «Саяннарга» Геннадий Тумат күөсөдир чорааннар. Өскө-даа бөлүктөрүнүн программаларына сагыш-сеткилди куюмналдырар хөөмөй чүглө чаңгыстың номери кылдыр кирип турган. Ол үдө «Чалыны назын» цирк бөлүү Хандагайтыга чедип келген. Сурагылыг хөөмөйжи Геннадий Тумат сывырындак кырынга сыгыртып турган Борис Херлини эң сонуураган. Көргүзүг соонда ийи артист орайга чедир чугаалашкан. Хөөмөйжилерни чыып, аңгы бөлүк тургузарынын дугайында бодалдары-биле кайызы-даа солушкан. Ол-ла үдө эртемден Зоя Кыргыз бодунуң эртеминиң ааыы-биле тыва хөөмөй-сыгытты сайзырадыр талазы-биле хөмчөглериң чорудуп, ансамбль тургузар ажилды кылып эгелей берген турган. Шак мындыг идея ол үдө төрүттүнүп келир ужурлудаа турган. Геннадий Тумат эртемден Зоя Кыргыз-биле демнежип, шыырак хөөмөй күөсөдир оолдарны чыып эгелээн – Дамба-Доржу Сат «Саян» ансамблинден, Конгароол Ондар тудугдан, Сергей Ондар электрик ажилындан, студентилер Анатолий Куулар автоорук техникумундан, Алим Күнчүн биле Радомир Монгуш уран чүүл училищезинден база өскөлөр-даа.

Борис Херли ол үелерни
мынчаар сактып чугаалаар:

— Бир хүн Геннадий Тумат эжим чедип келгеш «Мен-даа «Саян» ансамблинден канчаар үнерин боданып алдым, а сен?» — дээш, харыы манап, хүлүмзүрүп тур. Автошколадан шериге чедир, «Чалыы назын» цирк бөлүү-биле Сахалин ортулука чедип, Якутияны долгандыр оюн-көргүзүүвүс-биле динмиреп келген, Тывага бир дугаар Маша, Миша деп адыгларны өөртөкөн Василий Саая эжимни ыгладыр каары меңзс белен звес болган. Ындыг-даа бол, бир дугаар сыгыт-хөөмөй ансамблин тургузарының дугайында дугуржулгаыс күштүг артканын илереткеш, «Чыгылып турунар, мен хосталы бергеш, чеде бээр мен» деп харыыны Гена эжимге бердим.

Ансамбльдин кол идеялиг тур-
гузукчузу Зоя Кыргыстын сак-
тыышкыны:

– Шынап-ла, дыка талантылыг оолдар ансамблди тургустулар ийин. Кол даянып турган улустарым Кайгал-оол Ховалыг, Конгар-оол Ондар, Борис Херлии. Кончуг улуг ролду Геннадий Тумат ойнаан. Ол үедө идик-хеп-даа, хөгжүм херексели-даа, ойнаар чеп-даа чок турган. Ынчан кыжын дыка соокта бир-ийи шакка чедир оолдар-биле ажилдапкаш бадып олурувуста, автобустар чок, улус бистен корткаш, дезип турган. Бо оолдар тыва-чоннуң хөгжүм херекселдериниң сайзыралынга дыка улуг ролду ойнаан, национал оркестрнин үндө-

зини болган деп чугаалап болур. Тыва тон, идик-хепти бис кезде бээривиске, өске улус база кедип эгелзэн.

Чээрби чыл бурунгаар хөөмөй
күүседир улус хөй эвес турган.
Ажылындан, өөредилгезинден
хостуг үезинде, кижээлдерде, чам-
дыкта дүнелерде хөөмөйлээр оол-
дар чыгылып, репетициялап турган.
Сонуургал улуг, күзөл күштүг.

Борис Херлини чедип кээрге, эштери шуудап, Зоя Кыргыстын удуртулгазы-биле сөөлүндө сурагжы бээр «Бэзжин» деп ырыны болгаш ламаларныкы мөргүлүн белеткеп турган. Амдыызында ады-даа, доктаамал оран-савазы-даа чок, келир үези база эки-ле билдинген ансамблге чүглө бердинген улус артып калган.

БЕРГЕЛЕРНИ КАНЧАП ЭРТЕР

Чаа-ла хевирлеттинип турар коллективтиң мурнунга туруп келген шаптараазыннарның эң берге-зи — Геннадий Туматтың «Саян»

Дамба-Доржу Сат биле «Тыва» ансамбли эге це-чадазында.

ансамбли-биле чаа программа кылыры-биле, соңгаар бир чыл өөрин чоруй барганы. Борис Херлии ону бөгүнгө чедир сактыр: «Гена эжим-биле дыка үр чугаалашкан бис. Ол чокта мен бөлүктү чыып шыдаазымны билип турган мен». Ынчан кажар арга ажыгалап ужурга таварышканнар. Геннадийини авазы аарып турар деп меге телеграмма чорудар дэши, ону эмчиге база чыггырган. Ол хире улуг күш үндүрүп тургаш чыып алган бөлүү тараарының кырынга келгенде, ынчанмастың аргазы чок. Эгезинден тура илеретинип келгени – Геннадий Тумат ансамблдың уран чүүл талазынга сундулуг болган. Борис Херлин репетициялаар орансава тывар, идик-хеп даарадыр, организакчы айтырылгал шитпирлээринге болган. Деткикчилер база эвээш эвес. Кызылдың уран чүүл училищезини репетициялаар залы-биле директору Виктор Нагорный дузалашкан. Программаның кол ооргазын кылып алганда, композитор Алексей Чыргал-оол эки деп үнелелди берген. А эгезинден тура сонуургап, оларны деткип, дузалашып келген чогаалчы Александр Даржай «Тыва» деп атты сүмэлээн. Ансамблге солун программа, чараш ат, кайгамчык күүседикчилерден аңгыда, концертке кедер идик-хеп база-ла чүгүл. Күрүңгө

хамаарышпас бөлүк шунту чүвени боду шиитпирлеп, тыптынар, аргазын тывар апаар. Ансамблдың ол талазы-биле ажилын бүрүнү-биле Борис Херли харыылап турган. «Мөргүл» деп ырыга кедер ламалар хевин музейден дилеп, быжып, актылап каапкан сарыг соңга пөстеринден оон угбазы даараныкчы Лина Серенге даарадып тургаш, 11 артисти хепкерип алган. Оон соонда Ценгел сумузунга «Тыва» ансамбли концерт үндүрүп чорааш, Дайна угбайдан довурзак бөрттери белекке ап, оон торгулары-биле шунту артистерге концерт тоннарын чаартып даарадып, бажыңынга чурттап-даа турганнар. Ынчан Хонук-оол Доржуевич Монгуш садыг шугумунга ажилдап тургаш, Тывада чок чаа торгуларны Моолдан боду эккеп, ансамблдың хевин чаартырынга үлүг-хуузун кирген. Чазак Аппарадындын даргазы Шулуу Даваевич Куулар микроавтобус-биле дузалаан.

ТӨӨГҮНҮН ТӨЛҮ

«Тыва» ансамблинің бир ду-
гаар үнүүшкүнү Хакасияның «Тун
пайрам» байырлалының 40 муң
көрүкчүлүг шөлге динмиттиг бол-
гаш утгундурбас кылдыр эрткен.
Ламалар хеви кеткен улусту Тыва-
дан аалдан барган Канзай дарга
Тибеттен келген ламалар-дыр деп
бодал орда, тыва хөөмей чаңгыла-
нып, хам хеви кеткен артист Алек-
сандр Салчак хамнап үнген. «Тыва»
ансамбли бир дуугар чон мурнуче
үнүп, арны чазылган. Хакасияга
хамыкты кайгаткаш келген артис-
терни даргалар орус чонга эпчок
болбазы-биле «Тыва» деп адын
өскээр адап алырын сүмелеп тур-
ганы база бар. «Бис коммунизм үе-
зинде бүдүн Тываны эргип, «Мөр-
гүлдү» номчул, хамнап каапкан бис,
– деп Борис Иргитович ол үени
сактып чугаалаар. – А дараазында
чылын тыва чон Шагааны байырлап
гезген». «Тыва» ансамбли сарыг
шажынның, чүдүлге – хамнаашкын-
ның катап эглип келиринге салдар-
лыг болган деп артистер анаа звес-
санап турар. Эде тургустунуушкун-

Бурунгулардан дамчып келген «Бээжин» деп ыры «Тыва» ансамблиниң база бир онзагай тывыжы.

нун үежизи, тыва нациянын көдүр-
лүүшкүнүнүн херечизи, харын-даа
киржикиизи болганынга чоргаар-
ланып чоруур «Тыва» ансамбли оон
аңгыда тыва хөөмейинн делегейге
оруун изеп берген баштайгызы.
Зоя Кыргыз ол үени мынчаар сак-
тыр: «Чонуус дыка биче сеткилдиг.
«Тыва» ансамбли келген дээш дыка
амыраар. Клубтарга чеде бээрге,
Борис улустун аыш-чемин, чурттаар
черин организаस्ताар турган. Бир
дугаар Шагаа байырлалынга ки-
ришкен дээш даргаларга шүгүмчү-
ледип турганыыс база бар. Тозан
чылдар эгезинде «Хөөмей» эртем
төвү тывылган. Хөөмейни Америка-
га күүседип турувуста, Бористин
күүселдезин бижидип алгаш, хөө-
мейинн эмнээр шынары дээш бө-
жур бажыңнарга салып турган».

АМЫДЫРАЛГА АРТКАН ИСТЕР

Борис Херлии «Тыва» ансамблиниң артистериниң бадылап тургаш соңгуп алганы бир дугаар директору.

– Мен бодум цирк училищези дооскан мен. Хензиг-оол Күжүгет, Дмитрий Очур башкыларым тыва цирктин төөгүзүндө бир дугаар чеди кижини көдүргөн (силовой) акробат, хостуг сывырындакты кырлаар кырлаарда жонглерлааштын, сандайга олуруп алгаш «Дембил-дейни» күүсеткен кижн сен болдур сен ийин – дээр турган.

Борис Херли «Тыва» ансамблин бут кырынга тургузуп алып дээш кандыг-даа ажылдан чалданмаан. Күрүнениң концерт системазынга өөрөнгөн улус бот-башкарылганың берге үезин директорунун шудургу хөдөлшикчинериниң ачызында улуг-ла бергедээшкн чокка эрткен. Идик-хепти организациялардан чегдинип тургаш даарадып, гастрольдаар машина-балгатты тып, билеттерни тарадып, бети дизе эжикке туруп алгаш концертче чонну кирип, ооң соонда дүвү-далаш гримненипкеш, сценада эш-өөрү-биле хөөмөйлөп сыгыртыры кайы хире берге турганын ол сактыр:

— Хөөмэйлээр кижиниң сагыш-сеткили амыр шөлзэн турар ужурул-лур. Бир-ле чүве дээш сагышы аарып, бир-ле чүвеже четтигер дээш далажырга, хөөмей-сыгыттың хөөнүн кирип ап шыдавас сен. Ам кайгаар-дыр мен, канчап четтигип турганымны.

«Тыва» ансамблинге ажылдап турувуста акша-көпеек деп чүве

безин турбаан. Мээң бир чедиш-
киним – даргаларже хөй удаа кирип
тургаш, дотация деп акшаны чедип
алганым. Күрүнениң халас акша
бээри дыка береге ышкыыл. Ар-
тистер ол акшаны ап тура, кайыын
ооң келгенин, канчаар бо кижиниң
ону эккелгенин билир звес. Энде-
рик даргаларже кирип турумда,
чылдар эрте берген.

**«ТЫВА»
АНСАМБЛИНИҢ
БАЖЫҢ ЧОКТАРЫ**

«Тыва» ансамблинің чеди артизинің бажың-балгатка чедингени база бир төөгү. Чеже-даа даргаларже кирип, дилег кииргерге, огулуг харыы үнмезин билгеш, кажар арганы ажыглаан. Ол үеде хоорайның чамдык орус чурттакчылары бажыңнарын каап, Саян артыңче көкүл чоруп турган. Бажың эргелелинде Борис Херлиинің таныыр башкызын дамчыштыр хос артакан квартираларның адрестерин билип алгаш олары артистер эжелеп алырын шиитпирлээн. Бажыңнарын эеп келген эзелериниң аас-дылы ону амырдаптайн турганын, кандыгы харысалга бодунга ынчан алган турганын Борис Херлиин ынчан билбээн. Эжелеп алган бажыңнары оларның холдарынче тайбың кирип келбээн, бажыңнарын эеп келген эзелериниң ажынарын-даа, дарга-бошкаларның киленин-даа, бажың алыр ээлчээ олар дээш аткаарлай берген хоочун артист эш-өөрүнүндө аксы-сөзүн шуптузун шыдажып эрткен. Бо таварылгада оларга эң дузалаан кижии Президент Шериг-оол Ооржак болган. Канчал билир, ол тозан чылдарның эгезинде бажың айтырыы мынчалдыр шиитпирлеттинмээн турган болза, «Тыва» ансамбли ынчан-на тоо быдарай бээр турган чадавас.

ЧОРГААРЛАНЫР ЧҮҮЛДЕР БАР

«Тыва» ансамбли бо чылын 20 чыл болуп турар. Ооң соонда хей-хей бөлүктөр тыптып, тыва хөөмөйни делегей чергелиг бөлүшкүн кылдыр бадтыкап, чоңун бурун уран чүүлү-биле кайгадап турар. «Тыва» ансамблинге ажыдап чораан Россияның алдарлыг артистери, Тываның Улустан хөөмөй-жилери Кайгал-оол Ховалыгга болгаш Конгар-оол Ондарга, ТР-нин алдарлыг артизи Дамба-Доржу Сатка ол алдар оорунче тепкижи

чылдаанын

болган. Эгелекчилерин бирээни эртемден Зоя Кыргыз ол үе дургунда баштай уран чүүл эртемненин кандидаты, а оон соонда доктор эртем аттарын камгалап, хөөмейге бердинген ажил-ижин уламчылап, хөөмейжилерге пенсия тыпсырынын улуг ажилын доозуп турар. Геннадий Тумат бистен эрте чарлып чоруй барган-даа бол, кыска назынын дургузунда чоок кижилери, хөй санныг эш-өөрүнден аңгыда, оон дугайында чүгле дыннаан улуска безин бодунун уран талантызы, биче сеткили-биле чырык сактыышкынны арттырып каан. Борис Херлини февраль айда Хөөмей чылынын аялдышкынын хуралына Култура яамызынын сайыды Вячеслав Донгак, эртемден Валентина Сүзүкейнин база хоочуннарнын сүмези-биле Хөөмейжилер эвилелинин даргазынга сонгуттурган. Бо үеде 2009 чылда ол эвилелдин сайзыралынын төлөвилелин белеткеп ажилдап турар.

— 1994 чылда моол-тибет ассоциациянын чалааны-биле «Тыва» ансамблинин артистери Дамба-Доржу Сат, Иван Сарыглар, Сергей Ондар, Евгений Оюн, Станислав Данмаа, эртемден Зоя Кыргыз Тайвань ортулуунга Чингис-Хаанның төрүттүнген хүнүнге тураскааткан хемчеглерге киришкен. Бир чыл эрткенде Индияга Улуг Хуралдын Хоойлужудулга палатазынын даргазы Каадыр-оол Бичелдейнин удуртулгазы-биле Чырыкылыг Далай-Лама башкынын 60 харлаанынга мен, Николай Ооржак, Алим Күнчүн Тывавыстың мурнундан сыгыт-хөөмей-биле аян тудуп, мөргүлдү күүседир аас-кежиктиг болдус. Ынчан Далай-Лама башкы мээң холумну тудуп каанынга чоргаарланып чоруур мен. Богда-Геген башкынын бажынынга кирип, сарыг шайын ижип, боова-боорзаан чооглаар аас-кежиктиг болган бис. Американың 2001 чылдың сентябрь 11-де частып каан ийис суургаларынын эң бединден хөөмей-сыгыдымны салып, Тывам дээш тейлеп кааным сеткилимни чылдып чоруур.

Делегейиниң «Хөөмей» эртем төвүнүн директору Зоя Кыргызтын бодалы-биле: «Бо оолдарнын шуптузунга тыва уран чүүлге кириген үлүү, шак мындыг улуг ансамблди тургузуп кааны дээш алдарлыг аттарны бээр болза эки деп бодаар-дыр мен. Оларнын аразында чүгле санныг улус ындыг аттарны эдилеп чорлар. Таптыг тудуп, акша-төгерики эки төлөп берип турган болза, оолдарыныс өске бөлүктө чоруй барбас турган ийик».

«ТЫВА» АНСАМБЛИНИН АМГЫ ҮЕЗИ

Тываның бир дугаар хөөмей-сыгыт ансамблинин эрткен үеи ниитилелге чоруп турган өскерилгелер-биле тудуш. Эде тургустунушкунун төлү «Тыва» ансамбли орукту кымны мурнай изеп, даштыкыже үнүп, баштайгызы болуп төөгүже кирген. А оон узун 20 чыл төөгүзүнүн дургузунда тарап чиппейн амдыгаа чедир үш дугаар салгал уламчылап чорууру тыва уран чүүлге оон ам-даа хергелеттинип турарынын херечизи.

Эгелекчилер Борис Херлини, Зоя Кыргыз олар ансамблдин амгы салгалына чедишкенин күзеп, оларнын оруу ам-даа узун болгаш төнчү чок дээрзинге бүзүрүп турар. А «Тываның» бөгүнүгү салгалы баштайгыларнын чаагай чаңылдарын сагып, ансамблдин бек адын эки эдилеп чоруурун декабрь 5-те хөгжүм-шии театрынга концерт бадыткаар.

Саяна ӨНДҮР.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН,
төөгү эртемнеринин доктору

ШҮЛҮКЧҮ ДУҢМАМ ЛИДИЯ ИРГИТ

Тыва шүлүк чогаалында база бир ховар дээн салым-чаяанныг шүлүкчү Лидия Иргит деп бодаар мен. Оон шүлүктөрүн бүдүү номчааш, кедизинде барып черле шүлүкчү болур-дур дээрзинге бүзүрүп чораан мен.

Лидия Херлииевна Иргит Москва Максим Горький аттыг чечен чогаал институтунга өөренип тургаш бижигилээн шүлүктөрүн орус дылче кады сургуулдап турган шүлүкчү эштери Е.Семичев, В.Артюх, В.Данилова, Вл.Сорокин база бистиң чер-чурттуг К.Емельянов оларнын очулгаларын мөөңнээш, 2006 чылда Абакан хоорайга «Серебряный родник» деп ат-биле чырыкче үндүрген. Тиражи 300 кезек.

Ам мен Лидия Иргиттин «Тываның херэзженнери» деп очерктер парлаан номунга хамаарыштыр хуу бодалым бижип ор мен. Лидия Иргит чүгле билер материалдарын бижири болгаш бодунун маадырларынга кедергей ынак, ынчангаш номчукчуну ала-чайгаар-ла бодунун талазынче кирип тырта бээр чажыт күштүг. Бо ном дөрт эгелиг болгаш төөгүнүн үе-үезинде чурттап-ажылдап чораан чүгле херэзженнер дугайында тоожуп турар. Олар күрүнө ажилдакчылары, ажил-ишчи угбалар, уран чүүлдүн кижилери болгаш күш-культураның шылгараңгай тергилерин болуп турар.

Радиожурналист деп онзагай мергежилди чедип ал шыдаан кижини — Лидия Иргит чаңгыс катап душкан маадырын кажан кезээде кады-кожа чоруур маадыры кылдыр бижири салым-чаяанныг болганынга сагыш-сеткилим ханызындан өөрүп магададым.

Социалист Күш-ажылдың

Маадырлары Үрүлө Шыыраповна Кандан, Сарыглар Саятыевна Тамдын-оол, күрүнө ажилдакчызы Бай-Кара Шөжүлбеевна Долчамаа, хөй-ниити ажилдакчылары Хертек Амырбитовна Анчимаа-Тока, тудугжу Валентина Биче-ооловна Борбак-оол, саанчы Валентина Абрамовна Долганина, Даан Дамбалановна Кара-Сал, башкы Арыя Араптановна Алдын-оол, эмчилер Ольга Федоровна Еремеева, Лидия Михайловна Козлова, Анна (Таки-Сүрүн) Намбыралонова Торжя, Галина Ивановна Федорович, эртемденер Тамара Будегечиевна Будегечиева, Зоя Юрьевна Доржу, Зоя Кыргызовна Кыргыз, Чечекмаа Түлүш-ооловна Сагды, Күрүнө шаңналынын лауреаттары Лариса Ажиевна Аракчаа, Елизавета Байыровна Байынды, культураның, уран чүүлдүн, чечен чогаалдың база парлалганың ажилдакчылары — Галина Темир-ооловна Дүгержаа, Надежда Сергеевна Красная, Светлана Владимировна Козлова, Хүргүлек Байыскалановна Конгар, Кара-кыс Намзатовна Мунзук, Людмила (Сайын-хөө) Окан-ооловна Намчылак база спорттун шылгараңгай кижилери Елена Евгеньевна Достай, Лариса Бюрбеевна Ооржак.

Мен бо маадырлар-биле таныш чораан мен, ынчангаш оларнын дугайында чечен-мерген очерктерни чогааткан Лидия Иргитке сагыш-сеткилим ханызындан өөрүп четтиргеним илередип бараалгандым. Ол-ла номнун ийиги кезээнде маадырлар-биле эргим номчукчулар боттары таныжып аарын күзээр-дир мен азы акшадан чыгып тургаш, бо номну база катап үндүртүп аарын сүмеледим.

МӨҢГҮН-ТАЙГА МӨҢГЕРЭЭР БОЛЗУН!

Мээң чогаадыкчы салым-чолумга Мөңгүн-Тайга онзагай салдарлыг болган. Улуг Мөңгүн-Тайганың база Биче Мөңгүн-Тайганың девискээринде кайгамчык тоолчулар, ыраажылар, аңчылар, малчыннар болгаш хамнар чурттап турар. Мен ол биче сеткилдиг, дидим чүректиг болгаш көскү карактыг кижилер-биле таныш чораан болгаш өңүктөжи берген кижин мен.

Мөңгүн-Тайганың шүлүкчү кызы Лидия Иргиттин «Тываның херэзженнери» деп номун номчааш, ол дунмай-биле мени таныштырган Саая Чүвүрекович Самбуунун (1908 чылдың сентябрь 25—1986 чылдың март 19) кандыг-даа чүве болурун бүдүү билер хам чаяаннын бадыткап көрейин.

Ол кайгамчык чечен-мерген болгаш биче сеткилдиг кырган-биле сөөлгү катап 1985 чылдың октябрь 30-де чурттап оор бажынынга барып ужурашкан мен. Ырадыр кылаштай албас апарган чораан. Хамнар алгыжын алганып ыдарга, «Москва» деп бижики машиназы-биле чаңгыс сөс-даа арттырбайн бижип ап хүнээң мен. Мени шайлаткан болгаш бир бүдүн тарбаган эддин хапка суп берген чүве.

— Силерниң Тывага туржук, совет чуртунга, харын-даа делегейге алдаржыр ачы-буянынар хайнып чыдар калчаа далайың ындында бир чурттан делгереп үнер диген.

Кара элдеп чүве. 1994 чылдың март 3-те философия эртемнеринин доктору, Америкада Хамнарнын онзагайын шинчилээр фондунун Президентизи Майкл Харнер «Живое сокровище шаманизма»

деп атты тывыскан дипломну хайырлаан. Ол чүл дээрге, тыва чон кижин төрелгетениң баштайгы чүдүлгези болур хамнаар чорукту арттырып ап шыдаан деп чүвени делегейге делгереткени болур.

Саая Самбуу чүвени бүдүү билер хам чаяанныг кижин!

Шүлүкчү, журналист дунмам Лидия Иргит дугайында бижип тургаш, улуг өңүм Саая Самбууну ала-чайгаар сактып келдим! Чүвени бүдүү билер салым-чаяан чүгле хамнарга турар, чижээлээрге, алыс боду болгар сөөк, төрүмелинден караа багай, чүве көрбөс пророкшаман Ванга угбай 1963 чылда Американың Президентизи Джон Кеннединин боолаттырып каарын баш удур бүдүү чугаалап каан. Оон ыңай Россия, Кыдат, Индия кедизинде баргаш, бир бөлүк күш апаарын база баш бурунгаар чугаалап каан-на болгай.

ХЕНЗИГ СҮЕМ

Эргим, хүндүлүг, номчукчулар! Лидия Иргиттин номнарын саткылап аарын сүмеледим. Оларнын аттары бо-дур: «Серебряный родник», «Счастья грамммов семь», «Тываның херэзженнери», «Наадым-2008» Өвүрде, «Тываның хавыялыг херэзженнери». Оон честези болур сарлык кадарчызы Аңчы-оол Хомушкунун «Аңчы Манчаа чадыры» деп аттыг чечен чугаалар болгаш шүлүктөр номун ол редакторлап, дузалашкан.

Тыва чоннун чечен чогаалында Лидия Иргит онзагай салым-чаяанның шүлүкчүзү бооп арттар. Шүлүкчү дунмамнын шүлүктөрүнүн чыынды ному үнер-ле болзун!

Кызыл хоорай. Музей. Казанак.
30.11.2008.

ТӨРЭЭН ШКОЛАМ ТӨӨГҮЗҮ ҮНЕЛИГ

Чадаананың 3 дугаар школазы 50 харлаан. Чартык чүс чыл дургузунда чеже-чеже чаштарнын караан ажадып, эмдик холдарын чаажыктырып, эртем-билиг чедип алыр күзелин оттуруп база кижизиг аажы-чаңга хевирлээн дээр.

Шынап-ла, кандыг-даа мергежилдин кижилери: эмчи, башкы, малчын, космонавт, эртемден дээш, оон-даа өскелер школадан үнген, шупту төрээн школары.

«Школа — бистиң келир үеви» дээн сөстөрдө утка-ла бар. Ол дээрге өөренип чорааш, дооскан школазы, бодунун ажи-төлүнүн база оларнын ажи-төлүн өөредир школазы. Ынчангаш школадан кым-даа, кажан-даа чарылбас.

Бистиң төрээн школавыс, Чадаананың 3 дугаар школазынын төөгүзү узун. 1958 чылда Чадаананың 3 дугаарлыг школазы орус дылдыг эге школа кылдыр тургустунган. 1964 чылда сес чыл школазы кылдыр эде адаан. 1968 чылда бирги доозукчуларын школа доостурган. 1982 чылда ортумак школа апарган болгаш база немелде чаа тудугну спортзалы-биле туткан.

Школага ажилдап чораан директорлар: Анна Порфиловна Михайлова, Михаил Александрович Чешун, Фаина Федоровна Березина, Сергей Карелин, Афанасий Гаврилович Степанов, Зинаида Тулушова Ооржак, Сайын Чылбак-ооловна Монгуш, Алефтина Сугдуровна Шаалы, Анна Салчаковна Ооржак, Раиса Маадыр-ооловна Ховалыг, Людмила Серин-ооловна Монгуш, Долзат Доржуевна Бегзи — амгы директору.

Чоннун чаа ажи-төлүн эртем-билиг чүгүлгө, бүдүштүг, кижизиг кижилер кылдыр хевирлээри

бөдүүн эвес, кончуг харыысалгалыг ажил. Назынынын иштинде ол чымыштыг ажилга бердинип, билин, күжүн харамнанмайн үндүрүп чорааннар эвээш эвес, салаа басып санаары берге. Мен чүгле 1981 чылдан бээр ажилдап чорааннарынын чамдызын бижип, таныштырып көрейин: Афанасий Гаврилович Степанов, Тамара Донгаковна Ооржак, Зоя Даргытпаевна Монгуш, Сайын Чылбак-ооловна Монгуш, Александра Докур-ооловна Донгак, Чолдак Халар-ооловна Ондар, Дукур Кенденовна Донгак, Минчимаа Монгушовна Иргит, Дарыш Чымбаевна Севен, Караңнаар Монгушовна Чадамба, Галина Допчун-ооловна Ховалыг, Анчыма Мөңге-Назыновна Ондар, Светлана Ооржак-ооловна Шагдыр.

Спорт талазы-биле алдаржыдып чорааннарга чоргаарланмас аргавыс чок. Оларга Чечек-оол Хомушкунуевч. Эртине Ламажыкович болгаш өскелер-даа хамааржыр. 7-8 класстың оолдары (ынчан 8 чыл школазы турган) Ульяновск хоорайга барып, хөккэй маргылдаазынга киришкеш, «Пионерская правда» солунунга мактадып бижиткеннер. Михаил Васильевич Борбай-оол бистиң школага ажилдап турар үеде туристичи слетка, ылаңгыя черниң уг-шиин тывар маргылдаага школаның командазы кожунга, республикага өөреникчилери-даа, башкылары-даа аштырбайн тиилеп чорааннар.

Уран чүүл көрүлдизинге Ана-толий Александрович Шаалы, Алефтина Сугдуровна Шаалы ажилдап турар үеде школавыс кожунга, республикага динмирет турган. Шынап-ла, өөреникчилери, башкылар-даа бир дугаар черден дүшпейн турган. Элдептиг-ле башкылар, та канчаар ажилдаарга ындыг чүве, ылаңгыя оолдары фестивалга 100 хуу киржир турган. Кижин бүрүзүн танчыладыптар, ырадыптар — ындыг ховар башкылар ажилдап чораанынга чоргаарланыр бис.

Мен, бо материалды бижип турар кижин, 1981 чылдан тура, бо школага ажилдаан мен. Ынчангаш оон эгелеп, директорларымны сактып, сактыышкынны кылыин:

Удуртукчу кижиден дыка-ла хөй чүве хамааржыр болгай. Анна Салчаковна Ооржактын ажилдап турганы үеде езулуг чогаадыкчы езу-биле ажилдап турган бис дие, хөөрөм эвес. Анна Салчаковна өскелерден ылгалдыг, бир-ле чаа чүүлду чогааткан, тыпкан, өске эш-өөрүнден өөренип билип алганы чаа чүүлдерин амыдыралга боттандырган чоруур кижин-ле болгай. үргүлчү дилээшкнде. Мергежил аайы-биле, хандыр өөредир класстарны база Анна Салчаковна турда тургускан. Бирги биология, химия талазы-биле хандыр өөренир угланыышкынның класстың бирги доозукчулары 1993 чылда дооскан. Ол доозукчуларыныс Саян артының өөредилге черлеринче мергежилдин аайы-биле чаңгыс шериг барган оолдан өскелери 100 хуу кирип алганнар. Оон соонда ол-ла

угланыышкын-биле өөрөнгөн доозукчуларыныс туннелдери база-ла бедик денелде.

Анна Салчаковна ажилдап турда картошкадан аңгыда тарааны-даа тарып турган бис. Мал-маганыг, хаван-дагаалыг-даа болган бис. Теплица, столовая, погреб, гараж-даа ол үеде туттунган. Ногаа аймаа тарыыр талазы-биле республикага багай эвес школарнын санынга кирип турдуус.

Раиса Маадыр-ооловна Ховалыг, Людмила Серин-ооловна Монгуш директорлап тургаш, мал бажын өстүрер талазы-биле кончукченишкенин ажилдап чорааннар. Школаның малының бажын өстүрер дээш школаның малчынынга болдунар-ла дузаны кадып турган.

Амгы үеде школаны дээди категорияның математика башкызы Долзат Доржуевна Бегзи удуртуп турар. Школавыс 2006, 2007 чылдың туннелдери-биле кожунга эң эки ажилдыг школа деп үнелелди ап, шаңналдыг черлерни алган. Өөредилге талазы-биле школаның чедишкенин кезээде бедик денелде, уран чүүлге өөреникчилеривис кезээде бирги черден дүшпейн чоруур. Чыл санында доозукчуларыныс 75 хуузу дээди өөредилге черлеринче кирип турар. Бо бүгү-ле чедишкенинн школавыстың башкыларынын үрө-түннелдиг ажилдап чоруурунун бадыткалы деп санап чоруур мен.

Раиса КУУЛАР,
школаның хоочун башкызы.

Инвалидтер декадазы чорун тур

НИИТИЛЕЛДЕН ХООРУК
БОЛБАЗЫН ДЭЭШ...

Хууда хоргаадал программазы деп чүл?

Тыва чон чежемейниң-даа салым-чаяанның деп диртип турар болзувусса, аравыста дыка хоорук бис. ССРЭ деп амгы үеде улуг тынып сактыр-ывыс ниитилел тургузуунуң үезинде янзы-бүрү хөй-ниити организациялар, бот-тывын-гыр уран чүүлдер ниитилелдин кайы-даа адырында кижилерни хаара тудуп турган болза, ам ындыг көрүл-делер болбаастан. Чүдүлгезиниң аайы-биле безин каш аңгы бөлүктөргө чарлып турар бис. Ол дугайында оон чугаалажылыңар, бөгүн бистиң аравыста кадыының аайы-биле кызыгаарлыг арга-шинекиг деп санадыр чоок кижилеривистиң хун бүрүде амыдыралының дугайында чугаалажып көрээлиңер.

Бистиң редакцияга ВТЭК-тен инвалидтерниң хууда хоргаадал программазының болгаш ону дыка хөй инвалидтерниң билбезиниң дугайында материал келген. Чүге билбейн турарыл, ону чогуур кижилерге чедирер дээш чүү шаптыктап турарыл, ону кижилерге чедиреринге чүнү канчалза экил дээн деп айтырылгарга харыылаар мурнунда, редакцияга келген материалды силерге сонугадым.

Тывада инвалидтерниң чүгле кезээ кызыгаарлыг арга-шинекиг болганы дээш бергелерден курчунениң магадылаан хемчеглерин ажыглап турар. Ол дээрге хууда хоргаадал программазы, ынаар эмнедир, инвалидтерге техниктиг дериг-херекселдер: даянгыштан... чедер ытка чедир. Ол хемчеглер-биле чүге кижилер бичирбайн турганын дээрге бир дугаарында, ол магадылалдар херек кырында саң-хөө-биле үр чениң дургузунда быжыглат-тынмаан болур, өске талада, инвалидтер боттарының эргелерин чедир билбезинде.

«Хууда хоргаадал программазы» деп билишкениче «Россия Федерациязының инвалидтериниң социал камгалаалының дугайында» федералдыг хоойлу езугаар инвалид кижилерге долу чуртталганы чурттаарында дузалаар угланышкыныг хемчеглерни кирип турар.

Ол хемчеглерге эмнедир оон иштинде санатор-курорт эмнедигези, кезишкенин, протез кылдырары болгаш инвалидтерни техниктиг дериг-херекселдер-биле ханды-рары (кресло-коляскалар, протезтер болгаш оон-даа

ыңай). Инвалидтерниң хууда хоргаадал программазын эмчи-социал экспертизаның тускай эртемниглерин ажылдап кылып турар.

ТР-де Эмчи-социал экспертизаның кол бюрозунуң даргазы Ая Салчак инвалидтер чүнү ап болурун мынчаар чугаалаан:

— Каян аарыг кижилерге эмчи-социал экспертизаны эртип турда, оон чөпшээрели-биле организмиң арга-шинээн катап тургузарыңче угланган хемчеглерниң комплекзин ажылдап кылыр. Программаже инвалидтерге техниктиг дериг-херекселдер, протез-ортопед кылыглар дээш, янзы-бүрү чүдүлдер кирип турар. Азы өскээр чугаалаарга, инвалид кижилер бодун боду хандыртынарынга болгаш ону ажаап-тежээринге херек чүдүлдер, а ол ышкаш өөредиринге болгаш өөрениринге херек бичир чүдүлдер ында көрдүңер. Чижээ, караа көзүлбес кижилерге тускай номнар, протезтер, дыңнаар аппараттар, даянгыш, чыдар аарыг кижилерге тускай матрастар болгаш сыртыктар. Ол даңгыда оон ыңай инвалид кызыгаарлыг арга-шинекиг кижилерниң амыдыралын чиигедир: идик-хевин уштуп-кедеринге дузалаар, карааның көөрү багай аарыг кижиге эддиниң изиниң дыңнадып турар термометрлер, чугаалаанып турар номнар номчурунга дузалаар дериг-херекселдер бар. Оон ыңай соталыг телефоннар болгаш чедер ыттар база ол даңгыда кирип турар.

«Аарыг улус-биле бистиң экспертизаның ажылдап, хууда хоргаадал программазын тургузуп турар. Олар аарыг кижиге херек чүдүлдерни, сүмелерни бээр. Чижээ, бир кижиге кезишкени херек, өскезинге санатор-курорт эм-

нээшкени, кым-бир кижини протез-биле хандыра, а бир кижиге ол бичир хары угда шуптузу херек дээн ышкаш.

Ажылдап кылып каан хууда хоргаадал программалары-биле аарыг улус Социал камгаладылга фондузунга баар болгаш ону аңаа херек шупту эмнелге болгаш дериг-херекселдер-биле хандыра ужурул. Ол бичириниң инвалид кижилерге саң-хөө федералдыг акшаландырышкыны-биле көрдүңер болгаш ону Социал камгаладылга фондузун таварыштыр төлээр» — деп, Ая Салчак чугаалаан.

Чидиг айтырыг болур чүве: шупту инвалидтер боттарының эргелерин билерлер. Февраль айда РФ-тин Чыдааның доктаалы үңген. Ында айытканы болза, санатор-курортка эмнээшкени алыр дээн аарыг кижилерге эмчи-социал экспертиза хууда хоргаадал программазы (ХХП) тургузары-биле дилег киирери албан эвес, а эмнеп турар эмчиден путевка алырының дугайында справка ап алыр, ол-ла.

2007 чылда эмчи-социал экспертизаның комиссиязының бюрозун 12292 ХХП, а 2008 чылда 7170 ХХП тургускан. Ынчалза-даа ол шупту тускай эртемниглерниң сүмелерин алганын көргүспейн турары ол. Тывада чүгле караа көрбес бир инвалид кижилерге ыт алыр эргезин ажыглаан, а херек кырында ындыг ыттың чемиңи өртээ дээш безин ХХП-де компенсация акша көрдүңер.

Тывада инвалид кижилерге ХХП-ге тургустуруп алыр эргезин ажыглавын турар. Ону чурттап турар чериниң аайы-биле эмнелге профилактиктиг албан черинге четкеш, эмчи-социал экспертиза эртер бижикти ап алыр. Мындыг хевирлиг медээни ал-

гаш, инвалид кижилерниң амыдырап-чурттаарының эптиг аргаларын ажыглаар аргалар бар, а чүге Тываның инвалидтери ону ажыглавын турарын кызыгаарлыг арга-шинекиг кижилерниң боттарындан айтырып четтим.

Н.Кыртыймай, Улуг-Хем кожуун, тыныш органның аарыының талазы-биле инвалид:

— ВТЭК эртип алырга, карточкасында хууда хоргаадал программазының аайы-биле кандыг чиигелдер болгаш чүүлдер көрдүңерин карточкасында айтып калган боор чорду. Мен коммунал ачы-дуза дээш чиигелдер, халас эмнер ап турдум. Оон ыңай демир-орукка чоруурунга чиигелдер көрдүңер боор чорду. Халас алыр эмнериниң чамдыызы чок болгулаар, чогуу акшаландырышкыны талазы-биле бергедээшкенин болган деп турганын сагынмас-тыр мен.

Т.Седипей, участок эмчи сестразы:

— Биске келген аарыг кижилерни шуптузун хууда хоргаадал программазын тургузары-биле тускай комиссияже чорудар бис. Кижилер бичир бодунуң ХХП-зин ап турар, ол езугаар алыр ужурул дериг-херекселдерни ап турарын билбес мен. Мээң билirim улус ала турар чораан.

И.Бюрбю, Кызыл хоорай, караа четпестер ниитилели:

— Ол программа езугаар хан бачышкыны хынаар аппараттар, эът изин хынаар херексел, магнитофоннар дээш, бээр-ле ужурул чүүлдерни шуптузун берип турар. Дериг-херекселдер талазы-биле мындыг. Ынчалза-даа оларның хоргаадалыга янзы-бүрү хемчеглер эрттирип, оларның чедишкенин шаңнап-мактаары база хамааржыр болгай. Ол чорук деткиме чок. Чүге чылда бир катап инвалидтер декадазында сактып келир. Ол-ла.

А.Монгуш, Кызыл хоорай, кулаа дыңнавастар ниитилели:

— ХХП дугайында бистиң ниитилелдин кижилери эвээш дыңнаан. Медээлерни эвээш ап турар болга-

нывыста, бот-боттарывыстан чаа чүүлдерни билип алыр улус-тур бис. Чамдык улус бир-ле чүүл, чижээ, дыңнаар аппараттар алган деп дыңнааш, таныш-көрүштүг шыдаар улус ап турбайн канчаар дээн ыш-каш хөөнүг хүлээп алыр бис. Биске тускай солун үнмейн турар, Тываның телевидениезиниң медээлери-даа биске таарыштыр кыл-дынмаан, ол безин бистиң хууда хоргаадал программамысче кирген турар ужурул деп бодаар мен. Бис тыва ниитилелдин бир хоорук кезээ-дир бис.

РФ-тин Тыва Республикада Социал камгаладылганың девискээр салбырының эргелекчизиниң оралакчызы Айлана Николаевна Конгарның берген медээзи-биле алырга, инвалидтерни бо албан чери техниктиг дериг-херекселдер-биле хандыраарын акшаландырып турар. Бо 2008 чылда 17 млн. рубльге кызыгаарлыг арга-шинекиг кижилерни ХХП талазы-биле ханды-рары көрдүңер, бо хуннерде 16 млн. ажыг рубльди шингээди ап четтигипкен. А.Монгуштан дилег кирбээн.

Инвалидтерниң эм-таң талазы-биле хандырылганын ТР-ниң Кадык камгалал яамызы харыылаар болду. Мынчап кээрге, Тывада инвалидтерниң хууда эргелерин чүге ажыглавын турарының талазы-биле буруулугну дилээр болза, ужуу төнмөс хевирлиг, бир талада, ону истеп айтырып, медээлевээн бистиң база бурууус бооп чадавас, ийи талада, парлалга-биле ажылдаар тускай мергежилдиглерниң база бурууус бар, үш дугаарында, өске кижиде барын биле тура-ла, ону канчап чедип алырын бодавас, аарыг кижилерниң боттарының бурууус база бар, ынчангаш чоок кижилеривис чеже-даа кызыгаарлыг арга-шинекиг болза, ниитилелден хоорук болбазын дээш, оларның амыдырап-чурттаарында дуза болгу дег бо программаны алырын кызыдарында бо материал-даа эгезин салыр боор дээрзинге бүзүрөп, кулаа дыңнавастар ниитилелин кижилериниң «ниитилелдин хоорук кезээ-дир бис» дээнинде шын база бар дээрзинге чөпшээр-режип көрээлиңер. Бо ниитилелдин ажылының дугайында материал эрткен чылын база бистиң солунга үңген турган. Тыва Республиканың Куш-ажыл яамызы бо ниитилелче көрнүп, оларның бергедээшкенин, ажыл-чорудулганын хыналдага ап, кичээлге алыр боор деп бүзүрөп артым. Хууда хоргаадал программаны тургузуп алырын кызыдар, ха-дунма, ол чүге силерниң амыдыралыңарны чиигедир эвес, чоок кижилеринер силерге езулуг чоок сагыш-сеткилдиг болурунга база дузалаар.

Айлаң ДАРЖАА.

Мегечиден кичээниңер

БҮЗҮРЭЭЧЕЛ БОЛБААЛЫҢАР!

Холу арыг эвес кижилер «акша ажылдап» алыры-биле кандыг кажар аргаларны ажыглавас дээр. Олардан когар болур кижилерниң бүзүрелинче кирип алгаш, меге арга-биле эвээш эвес акшаны бодунга шингээди ап турарлар.

Эрткен неделяда Кызыл хоорайның иштиги херектер эргелелин ажылдакчылары база бир бузурукчу-мегечи херекти бүрүткээн. Улгады берген херээжен кижилер милицияга хомудал билдир-ишкени кириген. Ында ол оон бажыңыга танывазы эр кижилерге, каш ай иштинде көрбээни

оглу багай чүүлге таваржып, наркотиктер ап чорааш, хоойлу-дүрүм камгалаар органның ажылдакчыларынга туттурганын чугаалааш, ол коргунчуг медээни элдепсинип, кайгап турда, оожургадып, 30 муң рубль төлээр болза, аңаа дузалап болурун чугаалаанын база пенсионер кижиде ынча акша чок болганы-

биле бодунуң чыып алганы 9 муң рубль акшазын берип болурун саналдаарга, ол кижилер чөпшээрешкен, ап алганының дугайында бижээш.

Бузурукчу-мегечи кижилер ыят чокка бодунуң дугайында меге чүүлдерни бижээн база акшаны дамчыдып бергенин дугайында барымдааны бадыткаан, хол үжүү салган саазыны аңаа арттырып каан.

Бо факт-барымдаага хамаарыштыр РФ-тин Кеземче кодек-зиниң 159 чүүлү — бузурукчу-мегечи чорук дээш кеземче херээн

оттурган. Амгы үеде мегечи кижилер бодун база турар черин тодардыры-биле оперативтиг истелге ажылын чорудуп турар. Когараан кижиниң чугаалааны-биле алырга, ол мегечи 40-45 хар үези, славян ову-хевирлиг, бүзүрелди оттуруп-тар, эки чүве чугаалаар, сөскүр-домаккыр эр кижилер бооп турар.

Мегелеткен кижилерниң даңгызынче кирбес дээр болза, оларны кичээнириниң элээн каш дүрүмнерин сагыры чугула: бир-ле дугаарында, силерниң чоок кижилер-биле кандыг-даа багай чүүл болбаанынга бүзүрөп, олче долганар. Багай медээ дыңнааш, аймаарап-албаараан кижилер телефон долгаарын безин утуп алыр болгай.

Мегечи кижилерниң силерниң

телефонуңарже билдингир радиостанцияларның диджейлериниң мурнундан долгааш, кандыг-бир ойнаашкынының тилекчизи болганыңар дугайында өөрүнчүг медээни дыңнадып, ынчалза-даа шаңналды алыр дизе, ындыг агар санче ынча түннүг акшаны шилчидери чугула дээн олтуг, кажар аргазыңа черле алыспаңар. Бодун хундүлээр, үнелээр радиостанциялар акша алгаш, шаңналдар үлээр ажылдарны чорутпайн турарлар. А кандыг-бир акциялар, конкурстар, ойнаашкынынар эрттирер дээн радиостанциялар ол дугайын баш бурунгаар чарлааш, оларны чүгле дорт дамчыдылгаларда эрттирип турарлар.

ТР-ниң Иштиги херектер яамызының парлалга албаны.

Чылдар болгаш кижилер

АЛДАРЛЫГ ТООЛЧУ
ЧАНЧЫ-ХӨӨ

Кайгамчык кижилерниң бирээзи деп санап чоруурум тоолчу бо чылын 113 харлыг турар ийик. А ооң мөчээнинден бээр 46 чыл болуп турар. Чеже-даа чылдар эртсе, бистиң Тывавыстың төөгүзүңге ооң ады мөңгө артар дээрзинге бүзүрээр мен.

Тываның алдарлыг тоолчуларының бирээзи Чанчы-Хөө Чапаажык оглу Ооржак 1895 чылда Барыын-Хемчик кожуунун Аянгагыга төрүттүнген. Ооң кырган-ачазы Сойлуккай, ачазы Чапаажык кончук чечен сөстүг тоолчулар чораан.

Чанчы-Хөөнүң чуртталгазы тоол дег солун. Тоолдарының маадырлары дег, быжыг тура-соруу-биле, сагыш-сеткилиниң эртинге байлаа-биле. Уран сөстүң хуулгаазын күжү-биле амыдыралдың кандыг-даа бергелеринге торулбайн, ажып эртип, тиилеп чораан.

Он ажыг ажи-төлүн төлөп кижилер кылдыр азырап өстүрер дээш, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Өвүр, Мөңгүн-Тайга кожууннарны эргий көжүп, тоолдары-биле кижилерге сеткил-чүрэниң эртинен сөңнөп, оларга бараан бооп чораан. Ол чүс ажыг тоолдардан аңгыда, хөй тоолчургу чугаалар, мифтер, төөгүлүг чугаалар, индий, төвүт, моол аас чогаалды ажылдап чораан, кайгамчык угаанныг, шингээдичел, чүве утпас, чечен-мерген сөстүг кижилер чораан.

Акызы Шара-Хөө моол дылдан Кезер Тоожуун окулдурга, чаңгыс чугаалап бээр. Чанчы-Хөө ону дораан доктаады шаап аар, чазыг чокка катаптап чугаалаар турган. Чанчы-Хөөнүң ачазы Чапаажык биле мээң кырган-ачам Чавынчак — алышкылар. Ынчангаш Чанчы-Хөө Чинге-Каыт алдын уургайыңга ажылдап-чурттап турган оолак Ооржак суга бо-ла кээр. 12-13 хар-

лыг тургаш, ооң тоолдарын дыңнап, кышкы даңны атсы удуйайн, олура хонуп-даа чораан мен. Ол маспактанып олурупкаш, алганып, ырлай аарак, үнүн бедик, дыңзыг кылдыр эгелээш, чоорту чавызадып, оон катап дыңзыдып, дыңнакчыларның кичээнгейин хаара тудуп олурар. Ооң үнүнүң аяны тайга черниң дамырак кара сугларының хорумнар аразындан шолураары дег, чайгы шагның куштарының чайтыладыр ырлааны азы авазының өпөязын аадып чайгап, өпей ырын ырлап оор аялгазы сагышка кирип, дыңнакчыларны ала-чайгаар тоол оранынче кири тырта бээр. Дыңнакчылар тоолда болушкуннарга киржип, өөрүп, муңгарап, демисежип, ооң маадыры-биле кады тиилеп-даа, тиелтирип-даа, тура-соруун быжыг тудуп олурарлар. Ол шагта телевизор хамаанчок, радио безин бар эвес. Чанчы-Хөөнүң тоолдары-ла ол бүгүнү солуп турганы ол. Алдыы уургайың тыва, хакас, тывалаар орус ажылчыннары Кучкин, Дробышевский, Морозов болгаш өскелер-даа бажың-казанак шыгырт долдур шалада олурупкан дыңнаан оор дээр.

Чанчы-Хөөнүң ачазы Чапаажык аңчы кижилер чораан. Ооң салымы «хана баарыңга төрүттүнер, хая баарыңга өлүр» дээн үлегер домакта ышкаш, Сыын-Баштыг тайгазының Көк-Чирим деп черге кыжын аңнап чорааш, хорум аразынче тайып кире бергеш, аңаа доңуп

өлгөн. Улуг акызы Шара-Хөө база 20 харлыг назынында мөчүп каарга, авазын болгаш дүңмаларын азыраар ажыл Чанчы-Хөөгө онаашкан. Ынчангаш ол байларның малмаганын кадарып, эң аар ажылын кылдышаан, аңнап, диңнеп, чонунга тоолдар чугаалап бергеш, оларның бергени-биле амыдырап чорааш, 33 харлыгында Сааялар аймаа Дүктүг-Бора-биле өг-бүлө тудуп, карак кызыл ажылдап, хөй ажы-төлдү өстүрүп кижизиткен, буянныгларның буянныгы. Ак сеткилдиг, алдарлыг тоолчуус-тур. Чанчы-Хөө тоолчу Мөңгүн-Тайганың «Малчын», Бай-Тайганың «Мурнакчы», Өвүрнүң «Кызыл тук» колхозтарына малчыннап, Чинге-Каытка алдын казып, Урбун—Кашпалдарга аңнап, диңнеп, муң-муң кижилерге тоолдап берип чораан чырык угаанныг, мога билбес кижилер. Ооң дугайында эртемденнер Антон Калзан, Доржу Куулар, Дарыма Ондар, Чогаалчылар Майнак Саая, Чүлдүм Чап, Черлиг-оол Куулар, Зоя Самдан, Светлана Орус-оол олар болгаш оолдары, уруглары Шериг-оол, Дадар-оол, Сүрүн, Мария солун-сеткүүлдерге, номнарга бижип чораан. Ооң тоолдарының чыындызы «Демир-Шилги аятыг Тевене-Мөгө» деп ат-биле 1972 чылда парлаттыңан. База «Сибирьниң болгаш Чөөн чүк улустарының аас чогаалының тураскаалдары» деп 60 томнуг кылын номнуң 4-кү томунда тыва, орус дылдарда Чанчы-Хөөнүң тоолдары база парлаттыңан. Улуг тоолчу 1962 чылдың октябрь 23-те аар аарыгдан мөчээ. Аныяк-өскөн өгбевистиң тоолдарын номчуп, сонуургап, ол кымыл дээрзин эки билип алзыннар дээн күзелм-биле ооң дугайында бичии сактыышкынымын бижидим.

**Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК,
ТР-ниң алдарлыг башкызы,
күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.**

ОЧУЛДУРУКЧУ ООЛ-БИЛЕ ТАНЫЖЫП
АЛГАШ...

1949-1950 чылдар үези. Ынчан Туранга механизация школазы турда чер-черлерден колхозтар баштаар черлери тракториске өөредир-биле аныяктарны чорудуп турган. Дижитпаа Шөмбүловна Монгуш Чыргакы сумузунуң Хорумнуң-Кежиге тургустунган Калинин аттыг колхозтан бөлүк эштери-биле кады өөренип чоруткан. «Көдээ улус үжүк-бижикке ол шоолуг эвес, орус сөс-домакка көңүс кошкак. Орус башкылар, Туран хоорайдан курсантылар орустап турда, ана шуут дазыраар, кижилер чодалы-даа сына берги дег» — деп, Дижитпаа Шөмбүловна чугаалааш, каттыраар-даа.

Баштай дыка-ла бергедеп турган, оон черле ожаап көрүп турарга, орус дылга шору, башкының кичээлге өөреткен чүүлүн очулдуруп берип турар, чолдаксымаар дурт-сынның, чарашсымаар тырың кара эр хөлчок билдингири-биле доңчулап берип турар апарган дээр. Техникага өөренип алыр дээш дуу оранчок Чыргакыдан барган кижилер бо очулдурукчу оол-биле таптыг дылдажып тургаш кызып доозарын Дижитпаа Шөмбүловна кады барган өөрүңге чагаан. Шынап-ла, өөредилге-даа шуудаан. Башкының салган айтырыгларын орус-тыва сөстөр-биле «согаалап» тургаш, харыылап-даа турар апарганнар.

Доржу Можжаевич Монгуш техникага салым-чаянныг кижилер. Ооң очулдурукчулап турганы дээрге ол үргүлчү-ле техника талазы-биле орус номнар номчуур, ону сайгарар. Ындыг кижилер очулдурукчулап турбайн канчаар. Доржу Можжаевич биле Дижитпаа Шөмбүловна

оларның салым-чолу Туран хоорайга өөренип турда-ла, чоокшулажы берген. Кежээлерде кады танчылап, кино-концерт көрүп чоруп тургаш, чоорту бот-боттарыңга ынакшы берген. Иелээн доозуп алгаш чурттаканчыг, чурумалдыг чурту Чыргакыга чанып келген.

Дижитпаа Шөмбүловна очулдурукчу оолду ада-иезиниң аалыңга чедире бергеш, баштай: «Бо мээң башкым-дыр» дээрге, бирээзи хүлүмзүрүп каан. Очулдурукчу күдээлиг апаргаш каты, кат-иезиниң өөрүшкү-маннайы-даа аажок. Кончук иртти өзээш, эъттедип, мүнөдип, медээжокка хүндүлээн. Чаа доозуп келгеш күдээлеп турар аныяк механизаторга колхоз чурттаар чери бажыңны тудуп берген, аныяктарны иелдирзин колхоз кежигүнүңгө хүлээп алгаш, дуржулгалыг трактористер Арандол Куулар, Бора Ондар оларга кожуп берген. Трактор соонда андазын кырынга олурупкаш, ажылдаары дег берге ажыл черле чок, тынар

арга чок, арны-бажы, аксы-думчуу, карак-кулаа шупту довурак боор. Олар ынчап тургаш, бир бергени шыдажып эрткен. Дараазында чылын Доржу Можжаевичини Улуг-Ховунуң хову-трактор бригаданыңа механиктедип каан, а Дижитпаа Шөмбүловнаны аар-саар ажыл кыллары-биле септекчиледип каан. Аныяк специалистерниң колхоз-совхозтун экономиказын быжыглаарыңга кириген күш-ажылчы үлүг-хуузу канчаар-даа аажок улуг.

Бо найыралдыг өг-бүлөгө 10 ажы-төл чааттынып төрүттүнген, чедизи оол, үжү кыс. Оларның ажы-төлүнүң бичии чаштарындан эгелээш санаарга, мугур 40 кижилер.

Дижитпаа Шөмбүловна чоокта чаа 80 харлады, өртемчейиниң үлөзү черле ындыг, чартык-чамдык чуртталга-даа турар, очулдурукчулап турда таныжып алгаш, судалының чартыгы, уругларының адазы болган Доржу Можжаевич Монгуш каш чыл бурунгаар дываажан оранынче чоруй барган. «Ада өлүр оглу артар» дээр болгай, ооң оолдары адазының соон салгап арткан, «хол изи бут изин часпас» дээни чиге-ле шын, оолдары электрик, тракторист, чолаачы дивес силер бе.

Дижитпаа Шөмбүловна очулдурукчу оол-биле таныжып алгаш, ажы-төлдүг, аас-кежиктиг, чонунга хүндүткелдиг, көрбээнин көрүп чурттап чоруур хүндүлүг хоочуну-вус, үлөгерлиг, чоңчу ие чүве.

**Оолак КАРА-САЛ.
Чөөн-Хемчик кожууну.**

ХООЧУН МӨГЕ-БИЛЕ
ЧУГАА

ССРЭ-ниң болгаш Россияның спорт мастерлери Хураган алышкыларның шаңналы дээш национал хүрешке чоокта чаа республика маргылдаазы Самагалдайның спорт комплекзинге болуп эрткен. Аңаа Эрзин, Тес-Хем, Өвүр, Улуг-Хем, Каа-Хем кожуннарны төлээлеп 256 аныяк мөгө хар-назынының аайы-биле хүрешкен.

2001-2002 чылдыглардан Айдың Сендажы (Улуг-Хем), Оргунбек Соян (Тес-Хем), Чингис Куулар (Өвүр), 1999-2000 чылдыглардан Эртин Шалык (Тес-Хем), Чимит Монгуш (Улуг-Хем), Доржу Күжүгет (Каа-Хем), 1997-1998 чылдыглардан Данзы-Белек (Каа-Хем), Кудерек Эрэндей (Тес-Хем), Даваа-Доржа Севил (Эрзин), 1995-1996 чылдыглардан Артыш Монгуш (Өвүр), Солун-оол Мунзук (Эрзин), Солаан Соян-оол (Эрзин), 1993-1994 чылдыглардан Артыш Шоолай (Эрзин), Чаян Окурбай (Өвүр), Артур Шивит-оол (Улуг-Хем), 1991-1992 чылдыглардан Найдан Ооржак (Өвүр), Алдын-Сай Одай (Өвүр), Сайгак Дандаа (Тес-Хем) дараалаштыр бирги, ийиги, үшкү черлерин ээлээш, медальдар, хүндүлел бижиктер, акша-биле шаңнаткан.

Маргылдааның тулган чемпиону дээш тыва хүрешке 64 мөгө хүрешкен. Тес-Хемниң О-Шынаадан келген Артыш Шалык шүглүп үнген, Сайгак Дандаа (Ак-Эрик) үжүрлешкен, үшкү черни — Маадыр Седен-оол (Өвүр) алган. Бо мөгелерге база медальдарны, хүндүлел бижиктерни, акша шаңналын тывыскаан. «Тиилелгеже чүткүл» деп шаңналга Сүрэн Сонам-оол (Ак-Эрик), «Чараш хеп дээш» шаңналга Сайын-Белек Додук (Эрзин) төлөпиг болгаш тускай шаңналдарны алган. Тулган чемпион дээш бо маргылдаа хүрешке хүрешкенер ийиги салыгга октаткан мөгө 50 рубль, үшкү салыгга октаткан кижилер 100 рубль, а дөрткү, бешки салыгга — 200, 300 рубльди алганнар, а шүүлген болгаш үжүрлешкен мөгелер хөй түңнүг акша шаңналыңга четкенер.

Маргылдаа үезинде Тываның Арзылан мөгези, Моолдун Аймак Арзылаңы Иван Иванович Хураган-биле тыва хүреш талазы-биле чамдык айтырыгларны салып, чугаалажыр аргалыг болдум.

— Иван Иванович, ийиги салыгдан эгелээш, октаттырган мөгө акша шалыңын алыр апарганы онзагай-дыр аа?

— Ийе, шын, бо чаа чүүл өзүп оор аныяк мөгелерге деткимче болур база улуг сонуургалче хаара тудар, бо эгелээштин Тывада бир дугаарында Ак-Эрик суурда чоокта чаа болган хүрештен эгелээн.

— Кажан мындыг хүреш маргылдаазын эгеледиңер?

— Бо хүреш Самагалдайга үш дугаар чыл уламчылап турары ол. Ооң кол-ла сорулгазы — школачыларның тыва хүрешке сонуургалын оттуруп, хүрештин чаа-чаа аргаларын өөренип, билип алыры. Бо хүрешке чүгүл Тес-Хемниң эвес, республиканың бүгү кожуннарындан чеди хардан он чеди хар чедир оолдар киржип, күжүн шенешкен. Олар чараш аргаларны, девириңн хүрежиң келген өөрлеринден өөренип ап, ол ышкаш содак-шудаан, хеп-сынын-даа көөрлер-ле болгай. Бо бүгү тыва хүрешти сайзырадырыңга аажок эки салдарлыг деп бодаар мен. 2007 чылда республикага аныяк мөгелер аразыңга Наадым чемпиону Адыгжы Чаймаа бо маргылдаага хүрежиң, шүглүп эгелээн-не болгай.

— Иван Иванович, аныяк моол мөгелер-биле арга-дуржулга солчурунун аргазы бар бе, кандыгыл?

— Шын айтырыг. Келир чылын бо маргылдааже кожа-хелбээ суму, аймактан моол өөреникчилерни база чалаар сорулгалыг бис. 10 дугаар маргылдаага чедир делегей чергелиг кылдыр сайзырадырын чедип алыр бодап бар.

— Чүгө чүгүле школачылар аразыңга эрттирип турар силер?

— Бичии чаш турувуста, ада-иевис кожа-хелбээ аалдарның оолдарының ортузунга тыва хүрешке девириңден эгелээш, улуг мөгелерниң канчаар хүрежиңн сагындырып тургаш, хүрештирип турганын сактыр-дыр мен. Ооң-на ачызы-биле алышкылар шуптувус мөгелер болганы-биле ол. Ынчангаш ясли-сад, школа назылыг уруглары тыва хүрешке Моолда ышкаш өөредип эгелээри черле ажыктыг, оларның күш-дамыр сайзыраарыңга аажок деткимчелиг. Сөөлгү үеде школаларда күш-культура кичээлдерин сагышка арай четпейн турарындан, аарып-аржыыр, күш-дамыр талазы-биле кошкаа шериг шинчилгезинден илереттинип турар болгай. Бо дүвүрениң байдал ада-иелерни база сагыш чоадып турар, Россия Федерациязының Президентизи Дмитрий Медведевтиң, РФ-тиң Чазаның Даргазы Владимир Путинниң база ТР-ниң Чазаның чаш ажы-төлдүн кадыкшылы дээш, база күрүнениң келир үеде камгалакчылары бүгү талазы-биле кадык-шыырак, шыдамыккай болзун дээш күш-культура болгаш спорттун ролун бедидер деп сагыш човап турары кончук өөрүнчүг деп санаар мен.

— Чылдың-на эрттирип келген хүреш маргылдааларының деткиччилери кымнар, Иван Иванович?

— Алышкылар боттары-биле: Кара Иванниң уруглары, Сарыг Иван, Сергей, Василий, Владимир, Николай, Тес-Хем кожун чагыргазының даргазының бирги оралакчызы Биче-оол Сундучев Шыырап, Кызылдың уругларының спорт школазының директору Долбан Самдан.

Сөөлгү үеде Тес-Хем кожун чагырга чери аныяктарны спортче хаара тудар талазы-биле кичээнгей салып эгелээни өөрүнчүг, чоокта чаа кожунга спортту сайзырадырының айтырыын чугаалашкан «Төгериң столду» эрттирген чорду. Самагалдайның стадионун чаарткан, бир октаттыңан складты улуг хүреш залы кылдыр деп турары бисти өөртүп турар.

— Маргылдааның ниити түүнели кандыг болду, Иван Иванович?

— Ниити команда талазы-биле мөгелери хөй шаңналдыг черлерин алган Өвүр кожунунуң командазы шилчил чоруур кубокту чаалап алды. Арзылан мөгө Куулар Чинмит база оолун хүрештирип келгени солун болду. Ийиги, үшкү черлерни Тес-Хем, Эрзинниң командалары алдылар, а Улуг-Хем, Каа-Хем мөгелери дараазында черлерде Каа-Хемде база ат-сураглыг мөгө Даңзы-Белек Эртинге мөгелерин эккелгени өөрүнчүг. Тулган чемпион болган мөгө Артыш Шалыктын тренери ат-сураглыг мөгө Михаил Түлүшкө база бо хүн аажок өөрүшкүлүг болганы чугаажок.

**Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.
Тес-Хем кожууну.**

Чагыдылга — 2009 (I)

«ШЫН» — чоннун солуну

2009 чылдың бирги чартык чылында бистиң солуннун чагыдылгазы Тываның бузу почта салбырларында, «Тывапечат» КХН-ниң киоскилеринде чоруп турар

Бирги чартык чылда чагыдылганың өртэ: Хууда чагыдыкчыларга — 475,50 рубль. Оон 180 рубль редакцияга, а 295,50 рубль почта эргелелинге баар азы чагыдылга акшазының 65 хуузу почта ап турар, а редакцияга чүгле 35 хуу артып каар.

Пенсионерлерге, инвалидтерге — 416,40 рубль.

Албан черлеринге, организацияларга — 535,50 рубль.

Үш айда:

Хууда чагыдыкчыларга — 237,75 рубль.

Пенсионерлерге, инвалидтерге — 208,20 рубль.

Албан черлеринге, организацияларга — 267,75 рубль.

«Тывапечат» КХН-ниң киоскилеринде чагыдылга өртэ:

Бир айда — 42 рубль, үш айда — 126 рубль.

Чартык чылда — 252 рубль.

«Тывапечат» КХН-ниң киоскилери дараазында чурттакчылыг черлерде: Кызыл, Ак-Довурак, Чадаана, Шагаан-Арыг, Туран хоорайларда, Кызыл-Мажалык, Постоянный, Самгалдай, Сарыг-Сеп, Бай-Хаак, Каа-Хем (№ 17) суурларда бар. Бо киоскилерге «Шын» солуну чагыдып алгаш, оон барып алырын дыңнадып тур бис.

Чаааалар аразындан

БЕЖЕН ЧЫЛДАР ЭРТЕ БЕРДИ...

Ынчан 1955 чылдың изиг чайы. Аалывыс ол чайын Чаа-Хөл бажында Шарлан-Дөзү деп черде чайлаавыска турган чүве. Ачам колхозтун аныяк, төрүвес инектерин кадарып турган. Бир-ле хун колхоз даргазы Дугар-оол Монгуш аалга келгеш, элээн каш солуннар эккеп октапкаш, ачам-биле аажок шыңгы хевирлиг чугаалажып олурлар. Мен өг хелегезинге ойнаан кижилер болуп, чугааны бүдүү дыңнап-ла олурган мен.

— Кербедиң бе, акым! Бистиң чуртусту Совет күрүнеге, Совет чакка, коммунисттер партияга удур бөлүк тывылган-дыр. Партияның Төп Комитетинин ээлчег чок пленуму болуп эрткен. Аңаа ол бөлүктү сойгалап илереткен. Канчап билер, шак ол айылдыг бөлүктүн хардаачылары, деткичилери бистиң улуг чуртустун кайы-даа булунунда чаштынып чыдып, бүдүү ажилдарын чорудуп турары чадавас. Ынчангаш кижилер бүрүзү кончук серемчилелдиг болур, таныыр-танывазы, билер-билбери кижилер-биле чугаалажырда оваарымчалыг болуңар. Бо солуннарны эки номчуп таныжыңар, эки ажилдаңар, бистиң шынчы болгаш кызымак ажилывыс дайзыннарга удур согуг болур, күш-ажылывыс-биле чуртустун күчү-күжүн, сайзыралын деткип турарывыс ол болур дээрзин утуп болбас, малчын! — дээш, дарга доруг адынга адак-бышкааның чииги кончук олурупкаш, дараазында аалдарже шошкудуп чоруптур.

Ачам Монгуш Эрелчиновичини үдөп үнө бээр, өгө кире халып келгеш, дарганың эккеп бергени солуннарны аңдара-дүндөре ашкылап, «улуг-каралай» бердим. Моң мурнунда «Сылдысчыгаш» солунун «быттаар» бодум, ол хунден эгелээш, «Шын» солуну база-ла сонугар, оон доктаамал номчукчу болу берген мен.

1958 чылда школаның сөөлү класстарына өөренип тургаш, күскү дүжүт үезинде колхозтун картофелин ажаажып турган бис. Ол ажилывыстың дугайында «Шын» солунга бижээн мен. Ол «чогаалым» солуннун үшкү арнынга «Бистиң дузавыс» деп эге-биле үнгөн. Аңаа өөрээш, ол чүүлүмнү оя кезип алгаш, өөрүмгө көргүзүп, шуут-ла элдер кармактап алган чоруп турганымны черле утпас мен.

1959 чылдан эгелээш-ле, «Шынны» бодум чагыдып ап эгелээш мен. Ынчангаш бежен чылдар бурунгаар, 1958 чылдан эгелээш, «Шынның» доктаамал

номчукчу болгаш чагыдып алыкчызы мен.

1960 чылдарда Москва хоорайга өөренип тургаш, «Шын», «Тувинская правда», «Тываның аныяктары», «Сылдысчыгаш» солуннарны чагыдып алгаш, почта дамчыштыр ап турдум. А чамдык үелерде чуртун төп В.И.Ленин аттыг библиотеканың барып номчуп турган мен. Ол библиотекка Совет Эвилелиниң бүгү булуннарында үнүп турар районнар солуннарындан эгелээш, шупту бар.

Ол үелерде солун-сеткүүлдерни чартык чылдап, бүдүн чылда чагыдар турган болза, амгы үеде чартык чыл, квартал, айлап-даа болза чагыдып ап болуру номчукчуларга дыка эпиг-даа, ажыктыг-дыр.

«Шын» — тыва чоннун эң-не ынак, хоочун солуну. Оон номчукчуларының болгаш чагыдып алыкчыларының саны чылдан чылче улам көвүдөп турары өөрүнчүг. Эң ылаңгыя эрткен чүс чылдың 50-60 чылдарындан соңгааргы ажилдап чорааннардан бо солунну номчувайн турарлар ховар-ла боор.

Сөөлү үеде солуннун арыннарына чер-черлерде ажилдап турар чогадыкчы каттыжышкыннарның дугайын, оларның киржикчилеринин чогаалдарын парлап турары дыка эки-дир деп бодаар-дыр мен. Чүге дизе аныяк кижилерин, эң ылаңгыя өөреникчилерин хей-ады көдүрлүп, сонугаргы улгадып, солундан салдыкпайн баар таварылгалар турар дээрзи билдингир.

Чон аразына чоруурга, кижилер чүнү-даа дыннаар боор чүве-дир. «Солунга хей доктаалдар парлап турар. Чамдыкта солуннун чүгле бир дугаар биле сөөлү арынынга материалдар парлаттынар, ынчап баарга номчуштуг эвес апар-дыр...» дээрлер база бар. Чазактың доктаалын чонга чедирери солуннун хүлээлгези-дир. Ынчалза-даа номчукчунун бо бодалында күзел-чагыгны канчалза экил деп редакция база боданыр боор.

Эргим чонум — тыва номчукчулар! Бир чыл төнүп, өске чыл чоокшулап олур. Чаа 2009 чылда өг-бүлө бүрүзү хоочун солунуус — «Шынны» чагыдып алгаш, оон доктаамал номчукчулары болурунче силерни кыйгырдым.

Солуннун үндүрүкчүлери болур чогадыкчы коллективке Чаа чылда эп-найыралды, чогадыкчы чедиишкннерни, быжыг кадыкшылды күзедим!

Маадыр-оол ДАНЗЫН,
«Шынның» хоочун номчукчузу.

Михаил Иргитович АЙЫЖЫНЫҢ адынга тывыскан Күш-ажылдың хоочуну К №921769 шынзыдылганың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Кызылдың күрүнениң башкы институтунун эге өөредилге салбырының Нина Чамбаевна МАНЧЫНЫҢ адынга 1979 чылдың июнь 30-де тывыскан дипломун читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң ававыс, дуңмавыс, угбавыс Лиля Тас-ооловна ОНДАР декабрь 13-те юбилейин демдегеп эрттирер. Ол «Россия Федерациязының хүндүлүг башкызы» деп бедик аттын эдилекчизи, ол ышкаш дээди категорияның башкызы база методиктиг сүмелерниң удуртукчузунда үр үеде ажилдап турар. Ол ийи дээди эртемни чедип алган: Кызылдың башкы институтун дооскаш, Москваның В.И.Ленин аттыг башкы институтун база дооскан. Өөредилге яамызының база школазының хей санныг хүндүлүг бижиктери-биле шаңнаткан. Коллективинде эш-өөрүнүн хүндүткелин чедип ап, чаңгыс школада үр үеде ажилдап чоруур. Л.Т.Ондар амгы үеде Кызылдың 10 дугаар школазында ажилдап турар. Ол 2 оглунун хүндүткелдиг авазы, чөлөнгинжи. Лиля Тас-ооловнага төрүттүнген хүнүн таварыштыр изиг байыры чедирбишаан, каң дег кадыкшылды, аас-кежикти күзеп, ам-даа моон сонгаар ажил-ижинге улуг-улуг чедиишкннерни сеткиливис ханызындан күзедивис.

Авазы, оолдары, честези, угбазы,
дуңмалары, төрелдери.

2009 чылда «Кызылдың ЧЭТ» ажык акционер
ниитилелдин үндүр садып турар электри
энергиязынга тарифти тургузарының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТАРИФТЕР
ТАЛАЗЫ-БИЛЕ АЛБАНЫНЫҢ ДОКТААЛЫ
2008 чылдың ноябрь 28 №22

1995 чылдың апрель 14-те «Электри болгаш чылыг энергиязының тарифтерин күрүнеден чурумчударының дугайында» № 41-ФЗ Федералдыг хоойлуга (дараазындагы өскерилгелери-биле), Россия Федерациязының Чазааның 2004 чылдың февраль 26-да «Россия Федерациязынга электри болгаш чылыг энергиязынга хамаарыштыр өртектерни тургузарының дугайында» №109 доктаалыга болгаш Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының баштаар черинин 2008 чылдың ноябрь 28-те №9 протокол шийтпиринге үндезилээш, Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының доктаадыры болза:

1. «Кызылдың ЧЭТ» ААН-ниң үндүр садып турар электри энергиязынга тарифти 102 көп/кВт. ш. хемчээлге (НӨУ чокка) 2009 чылдың январь 1-ден күштүг кылдыр киирер болгаш доктаадыр.

2. Бо доктаалдың 1-ги пунктузунда доктааткан тарифтер 2009 чылдың январь 1-ден декабрь 31-ге чедир күштүг болур.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле
албанының удуртукчузу Е.В.КАРАТАЕВА.

Бистен садып алыңар

Минусинскиниң дээди сорттун далганы — шоодайда 600 рубль, Минусинскиниң бирги сорттун далганы — шоодайда 530 рубль, Минусинскиниң бирги сорттун далганы ТУ — 510 рубль, дээди сорттун далганы «Алейка» — 670 рубль, бирги сорттун далганы «Алейка» — 640 рубль, дээди сорттун далганы «Алейка» — 360 рубль/25 кг, Алтайның дээди сорттун далганы — шоодайда 670 рубль, бирги сорттун — 610 рубль, Краснодарның чигири — шоодайда 940 рубль, хендир үзү 1 литрде — 51 рубль, 5 литрде — 305 рубль, Алтайның дээди сорттун макароннары — 17,50 рубль/кг, дузаттынарда ажылгаар дус — 134 рубль (20 кг), йодтук дус — 140 рубль (20 кг), дагаа чалгыннары — 111 рубль/1 кг., бройлер дагаа оолдары — 88 рубль/кг, дагаа буттары — 113 рубль/1 кг., ак саржаг — 72 рубль/кг, үүрмектээн горох — 14,20 рубль/кг, чинге-тараа — 19 рубль/кг, рис крупа — 790 рубль/25 кг, «Роллтон» лапша — 4,40 рубль/1 шт., лапша бизнес-ланч — 5,50 рубль/1 шт., лапша биг-бон — 7,70 рубль/1 шт., 3 литр соктуң — 58 рубль, чарба — 90 рубль/25 кг, янзы-бүрү сүт аймаа — 31,10 рубль, янзы-бүрү сый аймаа — 145 рубль, оожум океанның сельди — 270 рубль/5 кг.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Загородный доора кудумчу, 19а, «Эхнатон» баазы 3-кү склад; Каменистая, 15; мөөңөп болгаш үүрмектеп садар бааза, Калинин, 25, склад №3. Мөөңү-биле садып алыр улустарга өртектер дугуржулга езугаар.

Харылзажыр телефону: 5-38-40.

Бистиң ынак ававыс, кырган-ававыс, Россияның Улус өөредилгезинин тергини, дээди категорияның башкызы, күш-ажылдың хоочуну, хей санныг хүндүлүг бижиктерин эдилекчизи, Арыг-Үзүү ортумаа школазының директору, суурнун хүндүлүг башкызы

Зоя Дамбаевна (Дүктүгеновна)

СОЛДУП

озал-ондакка таварышкаш, декабрь 1-де чырык өртемчейден чарлып чоруткан. Улуг-Хем кожуунун Арыг-Үзүү суурунун Школьная кудумчузунда № 28-1 бажындан декабрь 5-те 11.00 шакта үндүрер.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажил-агый, очулга — 2-17-09, улуттук — 2-40-77. e-mail: shyn@tyva.ru

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8000. Чагыг 142. Номерни парлаггаже дужааганы: график езуугаар — 22.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлаага, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс-11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетингон-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.